

रूपेश

12

शुक्लयजुर्वेदीयमंत्रसंहिता

वेदाचार्य पं० दौलतराम गौड स्मारक ग्रन्थमाला की ४८वीं पुष्पलता

12

शुक्लयजुर्वेदीयमन्त्रसंहिता

(मन्त्रसंख्या ६००)

स्व० महामहोपाध्याय श्री पं० विद्याधर गौड आहिताग्नि पौत्र
उत्तरप्रदेशीय सरकार द्वारा सम्मानित
स्व० श्री० पं० दौलतराम गौड वेदाचार्य पुत्र
पं० अशोक कुमार गौड वेदाचार्य द्वारा सम्पादित

प्रकाशक :

रूपेश ठाकुर प्रसाद प्रकाशन

कचौड़ीगली, वाराणसी-221001

फोन : 2392471, 2392543

सर्वाधिकार प्रकाशकाधीन

प्रथम संस्करण - २००८ ई०

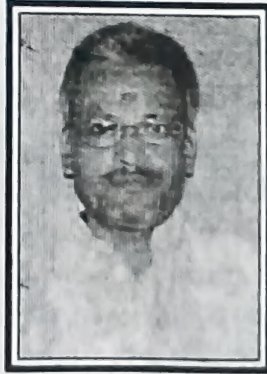
मूल्य : 120/-

मुद्रक :

भारत प्रेस

कचौड़ीगली, वाराणसी

समर्पित

डॉ० पं० कमलाकान्त त्रिपाठी

अध्यक्ष : मीमांसा विभाग

(सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी)

को

सादर समर्पित

यजुर्वेदस्य शुक्लस्य सा चेयं मन्त्रसंहिता।

समर्प्यते मया भक्त्या कमलाकान्तशर्मणे ॥

भावक एव—अशोक कुमार गौडः

भूमिका

वेद चार हैं, यथा—ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेद। वेद शब्द 'विद्' धातु के धञ् प्रत्यय होने पर निष्पन्न होता है। 'यस्य निश्चसितं वेदाः' उस परब्रह्म परमात्मा के आसन्न वेदों का प्रादुर्भाव प्रगल्भ तप और प्रखर प्रतिभापूर्ण महर्षियों के अविच्छिन्न ज्ञान द्वारा स्वतः प्रस्फुटित शब्दराशि द्वारा हुआ। वेदों का स्वरूप क्या है? इस विषय में 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' (आपस्तम्ब श्रौ० सू० २४।१।३१) अर्थात् मन्त्र और ब्राह्मण वेद कहे जाते हैं। वैसे भी हिन्दू जाति का प्राचीन धर्म ग्रन्थ वेद ही है।

यजुर्वेद के दो विभाग हैं—शुक्ल यजुर्वेद और कृष्ण यजुर्वेद। शुक्ल यजुर्वेद की दो ही शाखाएँ मिलती हैं—एक माध्यन्दिनीय और दूसरी काण्व शाखा। शुक्ल यजुर्वेद माध्यन्दिनीय शाखा में चालीस अध्याय और १९७५ मंत्र हैं। इन सभी मंत्रों का कर्मकाण्ड में उपयोग होता है। इन्हीं १९७५ मंत्रों में से चयन करके इस 'शुक्लयजुर्वेदीयमन्त्रसंहिता' का निर्माण किया गया है। जो ब्राह्मण शुक्लयजुर्वेद संहिता के चालीस अध्यायों को कण्ठस्थ न कर सकें, यदि वे इस पुस्तक में दिये गये मंत्रों को कण्ठस्थ कर लें तो, वे निःसंदेह कर्मकाण्ड में निपुणता प्राप्त कर समस्त प्रकार के कर्मकाण्डों को सुगम रूप से करा सकेंगे। कम से कम इस पवित्र भारत भूमि में प्रत्येक द्विज वेदाभ्यास द्वारा धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष चतुर्विध पुरुषार्थों की सिद्धि सरलता से प्राप्त कर सकता है। इस पुस्तक में उन सभी मन्त्रों का समावेश है, जिसकी आवश्यकता वैदिक, कर्मकाण्डी और अध्ययनरत छात्रों को पड़ सकती है।

परिशिष्ट भाग में मेरे पितामह महामहोपाध्याय स्व० पं० विद्याधरजी गौड़ द्वारा लिखित व्यवस्थाओं का भी समावेश है। मुझे आशा ही नहीं, अपितु पूर्ण विश्वास है कि इस पुस्तक का आश्रय लेकर सम्पूर्ण कर्मकाण्ड पूर्णरूप से कराया जा सकता है।

भारतीय कर्मकाण्ड मण्डल,

डी० ७/१४, सकरकन्द गली, वाराणसी

दूरभाष : ६५३४९८६, ९७९२३५३७४५

भवदीय :
अशोक कुमार गौड़

विषयानुक्रमिका

विषय	पृष्ठ सं.	विषय	पृष्ठ सं.
चतुर्वेदमन्त्राः	११	भैरवस्य मन्त्रः	१९
प्रधानदेवतामन्त्राः		वरुणमन्त्रः	१९
गणेशमन्त्रः	१३	बगलामुखीमन्त्रः	२०
अम्बामन्त्रः	१३	ईश्वरमन्त्रः	२०
विष्णोर्मन्त्रः	१४	त्रयम्बकमन्त्रः	२१
शिवस्य मन्त्रः	१४	ब्रह्ममन्त्रः	२१
कृष्णस्य मन्त्रः	१५	स्कन्दमन्त्रः	२१
राधाया मन्त्रः	१५	विश्वकर्ममन्त्रः	२२
श्रीरामस्य मन्त्रः	१५	विशिष्टमन्त्राः	
हनुमन् मन्त्रः	१६	सर्पमन्त्रः	२२
नारायणस्य मन्त्रः	१६	सप्तर्षिमन्त्रः	२२
लक्ष्म्या मन्त्रः	१७	ध्रुवमन्त्रः	२३
नृसिंहस्य मन्त्रः	१७	भूतमन्त्रः	२३
काल्या मन्त्रः	१७	प्रेतमन्त्रः	२३
गायत्र्या मन्त्रः	१८	अगस्तिमन्त्रः	२४
सरस्वत्या मन्त्रः	१८	पृथ्वीमन्त्रः	२४
गङ्गाया मन्त्रः	१८	अपां मन्त्रः	२४
श्यामदेवस्य मन्त्रः	१९	तेजोमन्त्रः	२४

❖ ❖	विषय	पृष्ठ सं.	विषय	पृष्ठ सं.	❖ ❖
शुक्ल- यजु- वैदीय- मन्त्र- संहिता	पुण्याहवाचनमन्त्रः	७९	पवमानसूक्तमन्त्रः	१००	
	षोडशमातृकामन्त्रः	८१	कूर्मपूजनमन्त्रः	१०२	
	सप्तधृतमातृकामन्त्रः	८७	अग्निग्रहणमन्त्रः	१०२	
	आयुष्यसूक्तजपमन्त्रः	९०	खननमन्त्रः	१०२	
	नान्दीश्राद्धपितृविसर्जनमन्त्रः	९१	जलसेचनमन्त्रः	१०३	
८	अनुव्रजमन्त्रः	९१	यवनिक्षेपमन्त्रः	१०३	
❖	वरणमन्त्रः		स्तम्भोच्छ्रयणमन्त्रः	१०३	
❖	आचार्यवरणमन्त्रः	९२	स्तम्भरोपणमन्त्रः	१०३	
❖	ब्रह्मवरणमन्त्रः	९२	स्तम्भस्थिरीकरणमन्त्रः	१०३	
❖	सदस्यवरणमन्त्रः	९२	शाखासु तैलारोपणमन्त्रः	१०४	
❖	गाणपत्यवरणमन्त्रः	९३	शाखासु सुगन्धिद्रव्येणोद्धर्तनमन्त्रः	१०४	
❖	उपद्रष्टृवरणमन्त्रः	९३	उष्णोदकेन शाखास्नपनमन्त्रः	१०५	
❖	ऋत्विग्वरणमन्त्रः	९४	शाखासु दध्यक्षतप्रक्षेपमन्त्रः	१०५	
❖	कर्तृकङ्कणबन्धनमन्त्रः	९४	शाखैकग्रहणमन्त्रः	१०५	शुक्ल- यजु- वैदीय- मन्त्र- संहिता
❖	कर्तृपत्नीकङ्कणबन्धनमन्त्रः	९४	अग्नितारणमन्त्रः	१०६	
❖	पञ्चगव्यनिर्माणमन्त्रः	९५	प्राणप्रतिष्ठापनमन्त्रः	१०९	
❖	भूशुद्धिमन्त्रः	९६	कुण्डप्रथमपरिधौ ब्रह्मपूजनमन्त्रः	११२	
❖	भूमिपूजनमन्त्रः	९६	कुण्डद्वितीयपरिधौ विष्णुपूजनमन्त्रः	११२	८
❖	दिग्रक्षणमन्त्रः	९७	कुण्डतृतीयपरिधौ रुद्रपूजनमन्त्रः	११३	❖
❖	रक्षोघ्नसूक्तमन्त्रः	९९	कुण्डयोनिपूजनमन्त्रः	११३	❖

❖ ❖	विषय	पृष्ठ सं.	विषय	पृष्ठ सं.	❖ ❖
शुक्ल- यजु- वैदीय- मन्त्र- संहिता	कुण्डमध्ये नाभिपूजनमन्त्रः	११३	दशदिक्पालहवनमन्त्रः	१५३	
	कुण्डकण्ठपूजनमन्त्रः	११४	प्रधानदेवताहवनमन्त्रः		
	अग्रिमन्थनमन्त्रः	११४	गणपतिहवनमन्त्रः	१५६	
	अग्रेर्ध्यानमन्त्रः	१२६	दुर्गाहवनमन्त्रः	१५७	
	नवग्रहस्थापनमन्त्रः	१२६	विष्णोर्हवनमन्त्रः	१५७	
९	अधिदेवतास्थापनमन्त्रः	१२९	सूर्यस्य हवनमन्त्रः	१५७	
❖	प्रत्यधिदेवतास्थापनमन्त्रः	१३२	शिवस्य हवनमन्त्रः	१५८	
❖	पञ्चलोकपालस्थापनमन्त्रः	१३५	कृष्णस्य हवनमन्त्रः	१५८	
❖	वास्तोष्पतिस्थापनमन्त्रः	१३६	राधाया हवनमन्त्रः	१५८	
❖	क्षेत्राधिपतिस्थापनमन्त्रः	१३७	श्रीरामस्य हवनमन्त्रः	१५९	
❖	दशदिक्पालस्थापनमन्त्रः	१३७	हनुमद्भवनमन्त्रः	१५९	
❖	प्रतिष्ठामन्त्रः	१४०	नारायणस्य हवनमन्त्रः	१५९	
❖	असङ्ख्यचारुद्रकलशस्थापनमन्त्रः	१४०	लक्ष्म्या हवनमन्त्रः	१६०	
❖	वराहुतिमन्त्रः	१४१	नृसिंहस्य हवनमन्त्रः	१६०	शुक्ल- यजु- वैदीय- मन्त्र- संहिता
❖	नवग्रहहवनमन्त्रः	१४२	काल्या हवनमन्त्रः	१६०	
❖	अधिदेवताहवनमन्त्रः	१४५	गायत्र्या हवनमन्त्रः	१६१	
❖	प्रत्यधिदेवताहवनमन्त्रः	१४८	सरस्वत्या हवनमन्त्रः	१६१	
❖	पञ्चलोकपालहवनमन्त्रः	१५०	गङ्गाया हवनमन्त्रः	१६१	९
❖	वास्तोष्पतिहवनमन्त्रः	१५२	श्यामदेवस्य हवनमन्त्रः	१६२	❖
❖	क्षेत्राधिपतिहवनमन्त्रः	१५२	भैरवस्य हवनमन्त्रः	१६२	❖

विषय	पृष्ठ सं.	विषय	पृष्ठ सं.
शुक्ल- यजु- र्वेदीय- मन्त्र- संहिता	वरुणहवनमन्त्रः १६३	बलिनिस्सारणमन्त्रः १८४	
	विष्णुयागहवनमन्त्राः १६३	अष्टाहुतिमन्त्राः १८५	
	रुद्रयागहवनमन्त्राः १६७	पूर्णाहुतिमन्त्राः १८७	
	सूर्ययागहवनमन्त्राः १७१	वसोद्धारामन्त्राः १९१	
१०	गणेशयागहवनमन्त्राः १७६	भस्मधारणमन्त्रः १९४	
	वाहनहोममन्त्राः १७८	बहिर्होममन्त्रः १९४	
	गणपतिवाहनमूषकहवनमन्त्रः १७८	अभिषेकमन्त्राः १९४	
	विष्णुवाहनगरुडहवनमन्त्रः १७९	घृतपात्रछायावलोकनमन्त्रः १९८	
	दुर्गावाहनसिंहहवनमन्त्रः १७९	देवविसर्जनमन्त्राः १९९	
	सूर्यवाहनअश्वरथहवनमन्त्रः १७९	कर्तृरक्षाबन्धनमन्त्रः २००	
	शिववाहननन्दीहवनमन्त्रः १८०	कर्तृपत्नीरक्षाबन्धनमन्त्रः २०१	
	लक्ष्मीवाहनउलूकहवनमन्त्रः १८०	कर्तृतिलककरणमन्त्रः २०१	
	गायत्रीवाहनहंसहवनमन्त्रः १८१	कर्त्रेआशीर्वादमन्त्राः २०२	
	सरस्वतीवाहनहंसहवनमन्त्रः १८१	कर्तृपत्न्याआशीर्वादमन्त्राः २०३	
	गंगावाहनमकरहवनमन्त्रः १८१	यज्ञादिप्रार्थनामन्त्रः २०४	
	भैरववाहनकुक्कुरहवनमन्त्रः १८२	सर्वदेवतानमस्कारमन्त्रः २०५	
	दशादिकपालेभ्य एकतन्त्रेणबलयः १८२	परिशिष्टो भागः २०९	
	सूर्यादिभ्येकतन्त्रेणबलयः १८३	वेदस्याध्ययनम् २१६	
	क्षेत्रपालबलयः १८३		

॥ गं गणपतये नमः ॥

॥ श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमन्त्रसंहिता ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीवेद-
पुरुषाय नमः । चतुर्वेदमन्त्राः—तत्रादौ ऋग्वेदमन्त्रः—
ॐ^१ अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्यदेवमृत्विजम् ।
होतारं रत्नधातमम् ॥ १ ॥ शुक्लयजुर्वेदमन्त्रः—
ॐ इषे त्वोज्जेत्त्वाद्वा यवस्थदेवोवःसविताप्प्राप्य

१. त्रिमात्रः प्रणवोवाच्यः कर्मरम्भे च सर्वदा ॥

यतुश्श्रेष्ठतमायुर्कर्मणुऽआप्यायद्ध्वमघ्न्याऽ
इन्द्रायभागां प्रजा वतीरनमीवाऽअयुक्षमामावस्तेनऽ
ईशतुमाऽघर्षाऽसोद्ध्रुवाऽअस्मिन्नोपतौ स्यात्
बृह्दीर्घजमानस्यपु शून्पाहि ॥ २ ॥ सामवेदमन्त्रः—
ॐ अग्नऽआयाहिवीतयेगृणानोहव्यदातये। निहोता
सत्सिबर्हिषि ॥ ३ ॥ अथर्ववेदमन्त्रः—ॐ शन्नो देवी
रभिष्टृयऽआपोभवन्तु पीतये। शंख्योरभिस्त्र
वन्तुनः ॥ ४ ॥

प्रधानदेवतामन्त्राः—^१गणेशमन्त्रः—हरिःॐ गुणा
नान्त्वा गुणपतिऽहवामहे प्रियाणान्त्वाप्प्रियपतिऽ
हवामहेनिधीनान्त्वानिधि पतिऽहवामहेव्वसोमम।
आहर्मजानिगर्भधमात्त्वमजासिगर्भधम् ॥ ५ ॥
अम्बामन्त्रः—ॐ अम्बेऽअम्बिकेम्बालिकेनमान
यतिकश्चुन। ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकाङ्काम्पील
वासिनीम् ॥ ६ ॥

१. अ-तवावतारो दैत्यानां विनाशाय ममात्मज। देवानामुपकारार्थं द्विजानां ब्रह्मवादिनाम् ॥ (लिङ्गपुराण)
ब-पूर्णानन्दः परानन्दः पुराणप्ररुषोत्तमः। (गणेशपुराण २।१५।१०३)

१विष्णोमन्त्रः-ॐ तदिद्विष्णोः परमम्पुदः सदा
पश्यन्तिसूर्यः। दिवीवचक्षुराततम्॥७॥ २सूर्यस्य
मन्त्रः-ॐ आ कृष्णोनुरजसावर्त्तमानोनिवेशयन्
मृतंमर्त्यं च। हिरण्ययै नसवितारथेनादेवोवातिभुव
नानिपश्यन्॥८॥ ३शिवस्य मन्त्रः-ॐ नमस्ते रुद्रमन्त्र्य
वऽउतोतुऽइषवेनमः। बाहुभ्याम्पुततेनमः॥९॥

१. यतोयश्च स्वयं विश्वं स विष्णुःपरमेश्वरः॥ (श्रीविष्णुपुराण-१।१७।२२)

२. य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते। (छा० उ० ४।११।२)

३. शिवेतिनामदाबाग्नेर्महापातकपर्वताः। भस्मीभवन्त्यनायासात् सत्यं सत्यं न संशयः॥ (शि.पु.रु.सृ.४।४५)

१कृष्णस्य मन्त्रः-ॐ कृष्णोस्याखरेष्ठो गग्र्यैत्त्वा
जुष्टुम्प्रोक्षामिबेदिरसिबुर्हिषेत्त्वाजुष्टुम्प्रोक्षामिबुर्हिर
सिस्त्रुगभ्यस्तवाजुष्टुम्प्रोक्षाम्यदित्यै व्युन्दनम्॥१०॥
२राधाया मन्त्रः-ॐ श्वात्रास्थवृत्रतुरोराधौगूर्ताऽअमृ
तस्युपत्क्रीः। तादेवीर्देवत्रेमंष्यज्ञन्नं यतोपहृताःसोम
स्यपिबत॥११॥ ३श्रीरामस्य मन्त्रः-ॐ प्रतदिद्विष्णुस्त

१. महाविपत्तौ संसारे यः स्मरेन्मधुसूदनम्। विपत्तौ तस्य सम्पत्तिर्भवेदित्याह शंकरः॥ (प्रकृतिखंड ३७।४०)

२. तप्तस्वर्णप्रभां राधा सर्वालङ्कारभूषिताम्। नीलवस्त्रपरिधानां भजे वृन्दावनेश्वरीम्॥ (ब्रह्मवैवर्तपुराण)

३. रामस्य नाम रूपं च लीला धाम परात्परम्। एतच्चतुष्टयं सर्वं सच्चिदानन्दविग्रहम्॥ (वसिष्ठसंहिता)

वते वीर्येणमृगोनभीम? कुचुरोगिरिष्ठा? । अस्यो रुषु
त्रिषुविक्रमणेष्वधिक्षियन्तिभुवनानिविश्वा ॥ १२ ॥

^१हनुमन् मन्त्रः-ॐ आतित्थ्यरूपम्मासरम्महावीरस्य
नृग्रहः । रूपमुपसदा मेतत्तिस्वोरात्रीः सुरासुता ॥ १३ ॥

^२नारायणस्य मन्त्रः-ॐ विष्णो रुराटमसि विष्णोः
शनज्जैस्थो विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोसि । वैष्णव
मसि विष्णवेत्त्वा ॥ १४ ॥

१. अ-अञ्जनीगर्भसम्भूतो हनुमान् पवनात्मजः । यदा जातो महादेवो हनुमान् सत्यविक्रमः ॥ (वायु पु. पू. ६०।७३)
ब-पञ्चकत्रं महाभीमं त्रिपञ्चनयनैर्युतम् । बाहुभिर्दशभिर्युक्तं सर्वकाम्यार्थसिद्धिदम् ॥ (पञ्च. ह. प्र. ३३।२)
२. नारायणपरा यज्ञाः । (ब्रह्मपुराण ६०।२६)

लक्ष्म्यामन्त्रः-ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे
पार्श्वेनक्षत्राणिरूपमश्विनौव्यात्तम् । इष्णान्निषाणामुं
म इषाण सर्वलोकं म इषाण ॥ १५ ॥ ^१नृसिंहस्य

मन्त्रः-ॐ प्रतदिद्विष्णुस्तवते वीर्येणमृगोनभीम?
कुचुरोगिरिष्ठा? । अस्योरुषुत्रिषुविक्रमणेष्वधिक्षि-
यन्तिभुवनानिविश्वा ॥ १६ ॥ ^२काल्या मन्त्रः-

ॐ कन्याऽइववहतुमेतवाऽउऽअञ्ज्यञ्जनाऽअभिचा

१. नरं नृसिंहं नरनाथमच्युतं प्रलम्बबाहुं कमलायतेक्षकम् । क्षीतीश्वरैरर्चितपादपंकज नमामि विष्णुं पुरुषं
पुरातनम् ॥ (नरसिंह-पु०)
२. तस्यां विनिर्गतायां तु कृष्णभूतसापि पार्वती । कालिकेति समाख्या हिमालयकृताश्रया ॥ (मा०पु०)

कशीमि। यत्रसोमःसूयतेयत्रयज्ञोघृतस्युधाराऽ
अभितत्पवन्ते॥१७॥ १गायत्र्या मन्त्रः-ॐ गायत्री
त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्यासुह। बृहत्युष्णिहा
कुकुप्सुचीभिः शम्यन्तुत्वा॥१८॥ सरस्वत्या
मन्त्रः-ॐ पावुकानःसरस्वतीवार्जैभिर्वार्जिनीवती।
यज्ञम्वष्टुधियावसुह॥१९॥ गंगाया मन्त्रः-ॐ ऐन्द्रः
प्राणोअङ्गेऽअङ्गेनिदीद्वयदैन्द्रऽउदानोऽअङ्गेऽअङ्गे

१. सर्वेषामेव वेदानां गुह्योपनिषदां तथा। सारभूता तु गायत्री निर्गता ब्रह्मणो मुखात्॥ (छा०परिशिष्ट)

निधीतः। देवत्त्वष्टुर्भूरितेसहसमेतुसलक्ष्माय
द्विषुरूपम्भवाति। देवन्नायन्तुमवसे सखायो नुत्वा
मातापितरोमदन्तु॥२०॥ १श्यामदेवस्य मन्त्रः-ॐ
अश्या मतङ्काममग्नेतवोतीऽअश्यामरुयिऽ रयिवः
सुवीरम्। अश्यामवार्जमुभिवार्जयन्तोश्यामद्युम्न
मजरुजरन्ते॥२१॥ भैरवस्य मन्त्रः-ॐ येभूतानाम
धिपतयोविशिखासःकपर्दिनः। तेषां सहस्रयोजने
वृधन्वानितन्मसि॥२२॥ वरुणमन्त्रः-ॐ तत्त्वा

१. द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः। श्रीवत्सादिभिरन्यैश्च लक्षणैरूपलक्षितः॥ (श्रीमद्भागवत)

यामिब्रह्मणावन्दमानस्तदाशास्तेषजमानोह
विर्बिभः । अहैडमानोवरुणेहबोध्युरुशः सुमानः
आयुःप्रमौषीः ॥ २३ ॥ बगलामुखीमन्त्रः—ॐ
अमीषाश्चित्तम्प्रतिलोभयन्तीगृहाणाङ्गान्यप्वेप
रैहि । अभिप्प्रेहिनिर्दहहृत्सुशोकैरन्धेनामित्रास्तमसा
सचन्ताम् ॥ २४ ॥ ईश्वरमन्त्रः—ॐ नतस्यप्रतिमाऽ
अस्तिषस्यनाममुहद्यशः । हिरण्यगर्भऽइत्येषमा
माहिःसीदित्येषाथस्मन्नाज्ञातऽइत्येषः ॥ २५ ॥

त्र्यम्बकमन्त्रः—ॐ त्र्यम्बकम्यजामहेसुगन्धिं
पुष्टिर्वर्द्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मु
क्षीयुमामृतात् ॥ २६ ॥ ब्रह्ममन्त्रः—ॐ ब्रह्मजज्ञानं
प्रथमम्पुरस्ताद्विसीमृतःसुरुचोर्वेनऽआवह । सबु
ध्न्याऽउपमाऽअस्यविष्टाःसतश्श्रयोनिमसतश्श्रु
द्विवः ॥ २७ ॥ स्कन्दमन्त्रः—ॐ यदक्कन्दःप्रथम
आयमानऽउद्यन्त्समुद्रादुतवापुरीषात् । श्येनस्यपक्षा
हरिणस्यबाहूऽउपस्तुत्युम्महिजातन्तैऽअर्वन् ॥ २८ ॥

विश्वकर्ममन्त्रः—ॐ विश्वकर्मन् हविषावर्द्धनेन
त्रातारुमिन्द्रमकृणोरवुद्ध्यम्। तस्मै विशुः समन
मन्तपूर्वीरयमुग्गोविहव्यो यथासत् ॥ २९ ॥ विशिष्ट-
मन्त्राः—सर्पमन्त्रः—ॐ नमोऽस्तुसुर्पेभ्यो ये केच
पृथिवीमनु। येऽनुत्तरिक्षे ये दिवितेभ्यः सुर्पेभ्यो
नमः ॥ ३० ॥ सप्तर्षिमन्त्रः—ॐ सुप्तऽऋषयः प्रति
हिताः शरीरिसुप्तरक्षन्ति सदुमप्प्रमादम्। सुप्तापुः
स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतोऽस्वप्नजौ सत्रसदौ च

देवौ ॥ ३१ ॥ ध्रुवमन्त्रः—ॐ ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवा
सिद्धुवं व्योनिमासीदसाधुया। उक्ख्यस्य केतुम्प्रथम
ञ्जुषाणां शिश्नाद्वृष्यसादयता मिहत्वा ॥ ३२ ॥ भूत-
मन्त्रः—ॐ भूतार्यत्त्वानारातयेस्वरभिविक्ख्येषुन्दृष्ट
हन्तान्दुर्घाः पृथिव्यामुर्वन्तरिक्षमन्वैमिपृथिव्यास्त्वा
नाभौ सादयाम्यदित्याऽउपस्थेऽग्नौ हव्यहरक्ष ॥ ३३ ॥
प्रेतमन्त्रः—ॐ प्रेताजयतानरुऽइन्द्रो वः शर्मयच्छतु।
उग्गावः सन्तु वाहवो नाधृष्या यथासथ ॥ ३४ ॥

अगस्तिमन्त्रः—ॐ कुम्भोवनिष्ठुर्ज्जनिताशचीभिर्ध्व
स्मिन्नागग्रेयोत्र्याङ्गभोऽअन्तः। प्लाशिर्ध्वत्तक्तः
शतधारुऽउत्सोदुहेनकुम्भीस्वधां पितृभ्यः॥ ३५ ॥
पृथ्वीमन्त्रः—ॐ स्योनाप्पृथिविनोभवानृक्षुरान्नि
वेशनी। यच्छानुःशर्मासुप्रथाः॥ ३६ ॥ अपां मन्त्रः—
ॐ अप्स्वगनेसधिष्ठुवसौषधीरनुरुद्ध्यसे। गर्भे
सञ्जायसेपुनः॥ ३७ ॥ तेजोमन्त्रः—ॐ अग्निन्दुतं पुरो
दधेहव्युवाहुमुपब्रुवे। देवाँरऽआसादयादिह॥ ३८ ॥

वायुमन्त्रः—ॐ वातोवामनोवागन्धुर्वाःसुप्तविद
शतिः। तेऽअग्रेऽश्चमयुञ्जुंस्तेऽअस्मिञ्जुवमा
दधुः॥ ३९ ॥ आकाशमन्त्रः—ॐ यावाङ्कशामधु
मृत्यश्चिश्चनासूनृतावती। तथायुज्जमिमिक्षतम्॥ ४० ॥
देवपत्नीमन्त्रः—ॐ तम्पत्क्नीभिर्ननुगच्छेमदेवाः
पुत्रैर्भ्रातृभिरुतवाहिरण्यैः। नाकङ्गुभृणानाः सुकृ
तस्यलोकेतृतीयैपृष्ठेऽअधि रोचनेदिवः॥ ४१ ॥
समुद्रमन्त्रः—ॐ समुद्रोऽसिनभस्वानार्द्रदानुःशम्भू

ॐ ऋतुनादेवा रुद्राः पञ्चदशेस्तुताः । बृहतायशसाबले
 हविरिन्द्रेव्योदधुः ॥ ४६ ॥ वर्षर्तुमन्त्रः—ॐ वर्षाभि
 ऋतुनादित्यास्तोमैसप्तदशेस्तुताः । वैरूपेणविशौ
 जसाहविरिन्द्रेव्योदधुः ॥ ४७ ॥ शरदृतुमन्त्रः—ॐ
 शारदे नऽऋतुनादेवाऽएकविंशऽऋभवस्तुताः ।
 वैराजेनश्श्रियाश्श्रयऽहविरिन्द्रेव्योदधुः ॥ ४८ ॥
 हेमन्तर्तुमन्त्रः—ॐ हेमन्तेनऽऋतुनादेवास्त्रिणवेम
 रुतस्तुताः । बलेनऽशक्क्वरीः सहोहविरिन्द्रेव्यो

दधुः ॥ ४९ ॥ शिशिरर्तुमन्त्रः—ॐ शैशिरेणऽऋतुना
 देवास्त्रयस्त्रिंशेऽमृतास्तुताः । सत्येनरिवतीः क्षुत्रऽ
 हविरिन्द्रेव्योदधुः ॥ ५० ॥ मासमन्त्रः—ॐ अर्द्ध
 मासाः परूँषिते मासाऽआच्छ्रयन्तुशम्यन्तः ।
 अहोरात्राणि मरुतोविलिष्टऽसूदयन्तुते ॥ ५१ ॥ पक्ष-
 मन्त्रः—ॐ इमौतेपक्षावजरापतुत्रिणौषाब्भ्याँ
 रक्षाँस्यपुहँस्यग्ने । ताब्भ्याम्पतेमसुकृतामु
 लोकं यत्रऽऋषयो जुग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५२ ॥

शुक्लपक्षमन्त्रः—ॐ अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षति
रिन्द्रस्य तृतीया सोमस्य चतुर्थ्यदित्यै पञ्चमीन्द्राण्यै
षष्ठी मरुतां सप्तमी बृहस्पतै रष्टुम्युष्यम्णो
नवमी धातुर्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी
त्रयोदशी ॥ ५३ ॥ कृष्णपक्षमन्त्रः—ॐ
इन्द्राग्न्योः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिर्मित्रस्य तृतीया
पाञ्चतुर्थी निऋत्यै पञ्चम्युगनीषोमयोः षष्ठी सुपर्वा
णां सप्तमी विष्णो रष्टुमी पूष्णो नवमी त्वष्टुर्दश

मीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी त्रयोदशी
द्वादशी पृथिव्योर्दक्षिणम्पाश्र्वं विश्वेषां देवानामुत्त-
रम् ॥ ५४ ॥ दिनमन्त्रः—ॐ अह्नै पारावतानां लभते
रात्र्यै सीचा पूरहोरात्रयोः सुन्धिबभ्यो जुतूर्मासे बभ्यो
दात्यौ हान्त्सं वत्सुराय महतः सुपुण्ड्रान् ॥ ५५ ॥ नक्षत्र-
मन्त्राः—तत्रादौ अश्विनीमन्त्रः—ॐ यावाङ्कशामधु-
मृत्यश्निश्चनासूनृतावती । तया युजं मिमिक्षतम् ॥ ५६ ॥
भरणीमन्त्रः—ॐ यमायत्त्वा मुखायत्त्वा सूर्यस्य

त्वा तपसे । देवस्त्वासवितामब्धानक्तुपृथिव्याः सु०
स्पृशस्प्राहि । अर्चिचरसिशोचिरसितपोऽसि ॥ ५७ ॥
कृत्तिकामन्त्रः—ॐ अग्निन्दुतम्पुरोदधे हव्यवाहुमुप
ब्रुवे । देवाँ २ऽआसादयादिह ॥ ५८ ॥ रोहिणीमन्त्रः—
ॐ प्रजापतेन त्वदेतान्युन्यो विशश्चरूपाणि परिता
बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽस्तु वयं ० स्याम
पतयोरयीणाम् ॥ ५९ ॥ मृगशीर्षमन्त्रः—ॐ सोमो
धेनुः सोमोऽअर्वन्तमाशुः सोमो वीरङ्गमृण्यन्ददाति ।

सादुन्यम्बि दुत्थ्युः सुभेयम्पितृश्रवणं चोददाश
दस्मै ॥ ६० ॥ आर्द्रामन्त्रः—ॐ इमारुद्वायतवसैकपु
र्दिनैक्षुयदद्वीरायुप्रभरामहेमुतीः । यथाशमसद्विपदे
चतुष्पदे विशश्चम्पुष्टुङ्ग्रमेऽअस्मिन्ननातुरम् ॥ ६१ ॥
पुनर्वसुमन्त्रः—ॐ अदितिर्द्यौरदितिरुत्तरिक्षुमदितिं
मातासपितासपुत्रः । विशश्चै देवाऽअदितिः पञ्चजनाऽ
अदितिर्ज्जातमदितिर्ज्जनित्वम् ॥ ६२ ॥ दुष्यमन्त्रः—
ॐ बृहस्पतेऽअतियदुर्व्योऽअर्हाद्युमद्विभातिक्कतु

मुज्जनेषु। यद्दीदयच्छवसऽ ऋतप्रजातुतदुस्मासुद्र
विणन्धेहिचित्रम्॥६३॥ आश्लेषामन्त्रः-ॐ नमोऽ
स्तुसुर्प्येभ्योयेकेचपृथिवीमनु। येऽअन्तरिक्षेये
दिवितेभ्यःसुर्प्येभ्यो नमः॥६४॥ मघामन्त्रः-
ॐ उदीरतामवरुऽउत्परासुऽ उन्मध्युमाः पितरःसो
म्यासः। असुंष्वऽर्दुयुरवृकाऽऋतज्ञास्तेनोऽवन्तुपित
रोहवेषु॥६५॥ पूर्वाफाल्गुनीमन्त्रः-ॐ भगुप्प्रणेतुर्भगु
सत्यराधोभगेमान्धियमुदवाद्ददन्नः। भगुप्प्रनोजनय

गोभिरश्चैर्भगुप्प्रनृभिर्नृवन्तः स्याम॥६६॥ उत्तरा-
फाल्गुनीमन्त्रः-ॐ अर्च्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रन्दानाय
चोदय। वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारंश्चवा
जिनं स्वाहा॥६७॥ हस्तमन्त्रः-ॐ उदुत्यञ्जातवेद
सन्देवं ब्रह्मन्तिकेतवः। दृशेविश्वायुसूक्ष्मम्॥६८॥
चित्रामन्त्रः-ॐ त्वष्टातुरीपोऽअद्भुतऽइन्द्राग्नी
पुष्टिबर्द्धना। द्विपदाच्छन्दऽइन्द्रियमुक्ष्मागौर्नवयो
दधुः॥६९॥ स्वातीमन्त्रः-ॐ वायुरग्नेगायत्रुप्प्रीःसाक

इन्द्रमनसायुजम् । शिवोनियुद्भिः शिवाभिः ॥ ७० ॥
विशाखामन्त्रः—ॐ इन्द्राग्नीऽआगतं सुतङ्गीर्भिर्न
भोव्वरेण्यम् । अस्यपातन्धियेषिता ॥ ७१ ॥ अनु-
राधामन्त्रः—ॐ नमो मित्रस्युवरुणस्य चक्षसे महो देवा
युतदुतदः संपर्षत । दुरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पु
त्राय सूच्याय शतः सतः ॥ ७२ ॥ ज्येष्ठामन्त्रः—ॐ
त्रातारुमिन्द्रमवितारु मिन्द्रं हवै हवे सुहवदु शूरमिन्द्रम् ।
हवामिश्रकम्पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवाधा

त्विन्द्रः ॥ ७३ ॥ मूलमन्त्रः—ॐ माता च ते पिता च ते
ऽग्रं वृक्षस्य रोहतः । प्रतिलामीति ते पिता गुभे मुष्टि
मतदः सयत् ॥ ७४ ॥ पूर्वाषाढामन्त्रः—ॐ अपाधम
दुभिर्शस्तीरशस्तिहाथेन्द्रोद्युन्याभवत् । देवास्तऽइन्द्र
सुख्याय ये मिरे बृहद्भानो मरुद्गण ॥ ७५ ॥ उत्तरा-
षाढामन्त्रः—ॐ विश्वे देवासुऽआगतं शृणुतामऽदुमद
हवम् । एदं बर्हिर्निषीदत । उपयामगृहीतोऽसि विश्वे
भ्यस्त्वा देवेभ्यः ऽएष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवे

ॐ भयः ॥ ७६ ॥ श्रवणमन्त्रः—ॐ विष्णुणौरुराटमसि
विष्णुणोःशनप्त्रैस्तथोविष्णुणोःस्यूरसिविष्णुणोर्द्धु
वोऽसि। वैष्णुणवर्मसिविष्णुणवेत्त्वा ॥ ७७ ॥ धनिष्ठा-
मन्त्रः—ॐ वसोःपुवित्रमसिद्यौरसिपृथिव्यसिमातु
रिश्वनोघुर्मोऽसिविश्वधाऽअसि। पुरमेणुधाम्नादृष्ट
हस्वमाह्वाम्नातैषुज्ञपतिर्हार्षीत् ॥ ७८ ॥ शततारका-
मन्त्रः—ॐ वरुणस्योत्तम्भनमसिवरुणस्यस्वक्कम्भ
सज्जीनीस्थोवरुणस्यऽऋतुसदन्यसिवरुणस्यऽऋतु

सदनमसिवरुणस्यऽऋतुसदनुमासीद ॥ ७९ ॥ पूर्वा-
भाद्रपदमन्त्रः—ॐ त्वन्नोअग्नेवरुणस्यविद्वान्देव
स्युहेडोऽअवयासिसीष्ठाः। यजिष्ठुव्वहितमुःशो
शुचानोविश्वधाद्वेषाँसिप्प्रमुमुग्ध्युस्मत् ॥ ८० ॥
उत्तराभाद्रपदामन्त्रः—ॐ अहिरिवभोगैःपृथ्वीति
बाहुभ्यायहेतिं परिबार्धमानः। हस्तुग्धोविश्वधाव्युना
निविद्वान्पुमान्पुमाँसुम्परिपातुविश्वतः ॥ ८१ ॥
रेवतीमन्त्रः—ॐ पूषन्तवव्रतेव्यन्नरिष्येमुकदाचन।

शुक्ल-
यजु-
संहिता
४०

स्तोतारस्तऽद्भुहस्मसि ॥ ८२ ॥ मातृमन्त्रः—ॐ माता
चतेपिताचतेऽग्रं वृक्षस्यरोहतः । प्रतिलामीतितेपिता
गुभेमुष्टिर्मतः सयत् ॥ ८३ ॥ पितृमन्त्रः—ॐ पितु
नुस्तौषम्मुहो धुर्माणुन्तविषीम् । अस्य त्रितो व्यो
जसा वृत्रम्विपर्वमर्हयत् ॥ ८४ ॥ मित्रमन्त्रः—ॐ मित्र
स्यमाचक्षुषेक्षदध्वमग्नयः सगराः सगरास्तथुस
गरिणुनां नारौ द्वेणानीकेन पातमाग्नयः पिप्पृतमाग्न
योगोपायतमानमौवोऽस्तुमामाहिः सिष्ट ॥ ८५ ॥

शुक्ल-
यजु-
संहिता
४०

शुक्ल-
यजु-
संहिता
४१

हस्तिपूजनमन्त्रः—ॐ प्रजापतये पुरुषा न्हस्तिनुऽआलभ
तेवाचे प्लुषींश्चक्षुषेमशकाञ्छ्रोत्राय भृङ्गाः ॥ ८६ ॥
स्नानविधिमन्त्राः तत्रादौ तीर्थाभिमन्त्रणमन्त्रः—
ॐ उरुहिराजा वरुणश्चकार सूच्यायुपन्थामन्त्रे
तुवाऽउ । अपदेपादाप्रतिघातवेऽकरुताप वृत्तक्त
हृदयाविधिशिश्चत् । नमो वरुणायुभिष्टितो वरुण
स्युपाशः ॥ ८७ ॥ जलावर्तनमन्त्रः—ॐ ये ते शतं
वरुणस्ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः ।

शुक्ल-
यजु-
संहिता
४१

ते भिन्नोऽअद्य सवितोत विष्णुर्विश्वेमुञ्चन्तुमरुतः
 स्वर्काः ॥८८॥ जलाञ्जलिग्रहणमन्त्रः—ॐ सुमित्रि
 यानुऽआपुऽओषधयः सन्तु ॥८९॥ तीर्थनमस्कार-
 मन्त्रः—ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदम्।
 समूढमस्यपाठं सुरेस्वाहा ॥९०॥ तिलकमन्त्रः—
 ॐ सुचक्षाऽअहमक्षीभ्याम्भूयासः सुवर्चामुखेन।
 सुश्रुत्कर्णाभ्याम्भूयासम् ॥९१॥ शिखाबन्धन-
 मन्त्रः—ॐ मा नस्तोकेतनये मानुऽआयुषि मानोगोषु

मानोऽअश्वेषुरीरिषः। मानोवीरान्नुद्भ्रामिनोवधी
 र्हुविष्मन्तुः सदुमित्वाहवामहे ॥९२॥ रुद्राक्षधारण-
 मन्त्रः—ॐ त्र्यम्बकं व्यजामहे सुगन्धिर्मुष्टिर्वर्द्धनम्।
 उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥९३॥
 गायत्रीमन्त्रः—ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य
 धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात् ॥९४॥ पवित्र-
 धारणमन्त्रः—ॐ पवित्रैस्थोवैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसुव
 ऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेणपवित्रैणसूच्यास्यरश्मिभिः।

१. अन्यानि च पवित्राणि कुशदूर्वात्मकानि च। हेमात्मकपवित्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ (हेमाद्रौ)

तस्यतेपवित्रपतेपुवित्रपूतस्युषत्कामहंपुनेतच्छके
यम् ॥ ९५ ॥ मार्जनमन्त्रौः—ॐ आपोहिष्णामयोभुव
स्तानऽऊर्ज्जेदधातन। मुहेरणायुचक्षसे ॥ ९६ ॥ ॐ
यो वःशि वतमोरसुस्तस्यभाज यतेहनः। उशुतीरि
वमातरः ॥ ९७ ॥ ॐ तस्माऽअरङ्गमामवोषस्युक्षया
युजिन्वथ। आपोजुनयथाचनः ॥ ९८ ॥ जलग्रहण-
निषेचनमन्त्रः—ॐ सुमित्रियानुऽआपुऽओषधयः
सन्तुदुर्मित्रियास्तस्मै सन्तुयोऽस्मान्द्वेष्टिषञ्चवय

द्विष्मः ॥ ९९ ॥ अघमर्षणमन्त्रः—ॐ हुपुदादिव
मुमुचानःस्विन्नःस्नातोमलादिव। पूतम्पुवित्रैणेवाज्ज्य
मारपःशुन्धन्तुमैनसः ॥ १०० ॥ उपस्थानमन्त्राः—
ॐ उद्वयन्तमसुस्परिस्वःपश्यन्तुऽउत्तरम्। देवन्देवत्रा
सूर्यमगन्मज्ज्योतिरुत्तमम् ॥ १०१ ॥ ॐ उदुत्त्यञ्जातवै
दसन्देवं वहन्तिकेतवः। दृशेविशश्वायुसूर्यम् ॥ १०२ ॥
ॐ चित्रन्देवान्नामुदगादनीकुञ्चक्षुर्मित्रस्युवरुण
स्याग्नेः ॥ १०३ ॥ सूर्यप्रदक्षिणामन्त्रः—ॐ विशश्चत

श्चक्षुरुतविश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुतविश्वतो
स्पात् । सम्बाहुभ्यान्धर्मतिसम्पतत्रैर्द्व्यावाभूमीजुन
यन्देवऽएकः ॥ १०४ ॥ जपनिवेदनमन्त्रः—ॐ देवा
गातुविदोगातुं वित्त्वागातुमित । मनसस्पतऽडुमन्देव
युज्ञं स्वाहावातेधाः ॥ १०५ ॥ तपर्णमन्त्रः—ॐ
पुवित्रैस्थोवैष्णव्यौसवितुर्वःप्रसुवऽउत्पुनाम्मय
च्छिद्रेणपुवित्रेणसूष्यस्यरश्मिभिः । तस्यतेपवित्र
पतेपुवित्रपूतस्युचत्कामःपुनेतच्छकेयम् ॥ १०६ ॥

विश्वेदेवावाहनमन्त्राः—ॐ विश्वेदेवासुऽआगतशृणुता
मऽडुमदः हवम् । एदं बर्हिर्निषीदत ॥ १०७ ॥ ॐ विश्वे
देवाः शृणुतेमहदःह्वमेयेऽअन्तरिक्षेषऽउपद्द्याविष्णु ।
येऽअग्निजिह्वाऽउतवायजत्राऽआसद्यास्मिन्बर्हिषि
मादयद्धम् ॥ १०८ ॥ पितृमन्त्राः—ॐ उशन्तस्त्वानि
धीमह्युशन्तःसमिधीमहि । उशन्नुशतऽआवहपितृन्हु
विषेऽअत्तवे ॥ १०९ ॥ ॐ उदीरतामवरऽउत्परासु
ऽउन्मध्युमाःपितरःसोम्यासः । असुंष्यऽईयुरवृका

ऽऋतज्ञास्तेनोऽवन्तुपितरोहवेषु ॥ ११० ॥ ॐ अङ्गिरसो
नःपितरोनवग्गवाऽअथर्वाणोभृगवःसोम्यासः । तेषां
वृयदसुमतौषज्ञियानामपिभुद्रेसौमनुसेस्याम ॥ १११ ॥
ॐ आयन्तु नःपितरःसोम्यासोऽग्निष्वात्ताःपृथिभि
र्देवयानैः । अस्मिन्त्यज्ञेस्वधयामदन्तोऽधिब्रुवन्तु
तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ११२ ॥ ॐ ऊर्जं वहन्तीरमृत
इधूलं पर्यःकीलालं परिस्तुतम् । स्वधास्थतुर्प्यतमे
पितृन् ॥ ११३ ॥ ॐ पितृभ्यःस्वधायिभ्यःस्वधा

नमःपितामहेभ्यःस्वधायिभ्यःस्वधानमःप्रपि
तामहेभ्यःस्वधायिभ्यःस्वधानमः ॥ ११४ ॥ ॐ
अक्षन्पितरोऽमीमदन्तपितरोऽतीतृपन्तपितरुःपितरः
शुन्धदद्धम् ॥ ११५ ॥ येचेहपितरोयेचुनेहयाँश्च
विद्यायाँ २उचुन प्र विदम् । ॐ त्वं वैत्थ्यतितेजात
वेदःस्वधाभिर्घ्नज्ञदसुकृतञ्जुषस्व ॥ ११६ ॥ ॐ नमो
वःपितरो रसाय नमो वःपितरःशोषाय नमो वःपितरो
जीवाय नमो वःपितरःस्वधायैनमो वःपितरोघोराय

नमो वहंपितरोमुन्यवेनमो वहंपितरहंपितरोनमोवो
गृहान्नःपितरोदत्तसुतोवःपितरोदेष्मैतद्वःपितरो
वासः॥११७॥ ॐ आर्धत्तपितरोगर्भंङ्कुमारं
पुष्करस्त्रजम्। यथेहपुरुषोऽसत्॥११८॥ अर्घ्य-
मन्त्राः-ॐ ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिद्वसीमुतः
सुरुचोवेनऽआवह। सबुध्न्याऽउपमाऽअस्यविष्ठाः
सुतश्शुषोनिमसतश्शुविवः॥११९॥ ॐ इदं विष्णु
विचक्रमेत्रेधानिदधेपुदम्। समूढमस्यपाँसुरे

स्वाहा॥१२०॥ ॐ नमस्तेरुद्रमुन्यवऽउतोतुऽइषवे
नमः। बाहुभ्यामुततेनमः॥१२१॥ ॐ तत्सवितुर्व
रेण्यंभर्गोदेवस्यधीमहि। धियोयोनःप्रचोद
यात्॥१२२॥ ॐ मित्रस्यचर्षणीधृतोवोदेवस्यसा
नुसि। दद्युम्नश्चित्रश्श्वस्तमम्॥१२३॥ ॐ इमं
मैवुरुणश्शुधीहवमुदयाचमृडय। त्वामवस्यु
राचके॥१२४॥ सूर्योपस्थानमन्त्राः-ॐ अदृश्मस्य
केतवोविरश्मयोजनाँरऽअनु। बभ्राजन्तोऽअग्रयो

अथ। उपयामगृहीतोऽसिसूच्यायत्त्वाब्भ्राजायैषते
योनिःसूच्यायत्त्वाब्भ्राजाय। सूच्याब्भ्राजिष्ठुब्भ्रा
जिष्ठुस्त्वन्देवेष्वसिब्भ्राजिष्ठोहम्मनुष्येषुभूया
सम्॥१२५॥ ॐ हुहःसःशुचिषद्वसुरन्तरिक्षुसद्धो
तावेदिषदतिथिर्दुरोणुसत्। नृषद्वरसदृतसद्व्यो
मुसदुब्जागोजाऽऋतजाऽअद्विजाऽऋतम्बृहत्॥१२६॥
मुखविमार्जनमन्त्रः-ॐ सम्बर्चसासन्तनूभिरगन्म
हिमनसासहशिवेन। त्वष्टासुदत्रोविदधातुरायोनु

मार्ष्टुतुञ्जोयद्वलिष्टम्॥१२७॥ विसर्जनमन्त्रः-
ॐ देवागातुविदोगातुंवित्त्वागातुमित। मनसस्पत
ऽहुमन्दैवयुजंस्वाहावा तैधाः॥१२८॥ स्वस्ति-
वाचनमन्त्राः-हरिः१ ॐ आनोभुद्राःकक्रतवोयन्तुविश्व
तोऽदब्धासोऽअपरीतासऽउद्भिदः। देवानोयथासदुमिद्धु

१. मन्त्रादौ सर्वत्र प्रणवः प्रयोक्तव्यः मन्त्रारम्भे विरामे च यागहोमार्चनादिष्विति शाट्यायनः। 'यज्ञदानतपः
स्वाध्यायजपध्यानसन्ध्योपासनप्राणायामहोमदेवपित्र्यमन्त्रोच्चरिणब्रह्मादीनि प्रणवमुच्चार्य प्रवर्तयेदिति
दाल्भ्यपरिशिष्ट च-ब्रह्मयज्ञो जपो होमो देवर्षि-पितृकर्म च। अनोङ्कृत्य कृतं सर्वं न भवेत्सिद्धिकारकम्।
तेन प्रतिमन्त्रं प्रणवोच्चारणं कर्त्तव्यम्। अपितु एकविनियोगे युक्तत्वान्मन्त्राणामादावैव प्रणवोच्चारणं
कर्त्तव्यं न मध्येऽपि। अस्य पृथग्विधित्वान्मन्त्रेण सह न सन्धिः। पृथग्विधानेन सह सन्धिर्न भवतीत्युपपादितं
त्विषिमान् (३।३४) इति सूत्रे कर्कोपाध्यायैः। एवमध्याहारस्यापि लौकिकत्वान्मन्त्रेण सह सन्ध्यभाव
इत्यपि प्रतिपादितं सन्त इति प्रतिमन्त्रम् (६।४।२) इति सूत्रे तैरेव।

धेऽअसुन्नप्रायुवोरक्षितारो दिवे दिवे ॥ १२९ ॥ देवानां
 भुद्वासुमतिर्त्रैजयुतान्देवानां रातिरुभिनो निवर्त्त
 ताम् । देवानां सुख्यमुपसेदिमावुयन्देवान् आयुः
 प्रातिरन्तुजीवसे ॥ १३० ॥ तान्पूर्व्यानिविदाहूमहेवुयं
 भर्गमिन्नमदितिन्दक्षमस्त्रिधम् । अर्घ्यमणं वरुणः
 सोममश्निश्चनासरस्वती नः सुभगामयस्करत् ॥ १३१ ॥
 तन्नो वातो मयोभुवातुभेषुजन्तन्मातापृथिवीतत्पि
 ताद्यौः । तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्निश्चना

शुक्ल-
 यजु-
 वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता

५४

शृणुतन्धिष्ययायुवम् ॥ १३२ ॥ तमीशानुञ्जगतस्तुस्थु
 षस्पतिन्धियञ्जिन्वमवसेहूमहेवुयम् । पूषानोयथावेद
 सामसद्वृधेरक्षितापायुरदब्धः स्वस्तये ॥ १३३ ॥ स्वस्तिन
 ऽइन्द्रोवृद्धश्श्रवाः स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्तिन
 स्ताक्षर्योऽरिष्टनेमिः स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दधातु ॥ १३४ ॥
 पृषदश्श्वामुरुतः पृश्निमातरः शुभम्यवावानो विदथे
 षुजगमयः । अग्निजिह्वामनवः सूरचक्षसो विश्वेनो
 देवाऽअवसागमन्निह ॥ १३५ ॥ भद्रङ्कर्णोभिः शृणु

शुक्ल-
 यजु-
 वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता

५५

शुक्ल-
 यजु-
 वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता

५५

यामदेवाभुद्रम्पश्येमाक्षभिर्ध्वजत्राहं । स्थिरैरङ्गैस्तु
 ष्टुवाँसस्तनूभिर्ध्वशेमहिदेवहितुम्ब्यदायुः ॥ १३६ ॥
 शतमिन्नुशरदोऽअन्तिदेवायत्रानशश्चक्राजुरसन्तनू
 नाम् । पुत्रासोयत्रपितरोभवन्तिमानौमुद्ध्यारीरिषुता
 युर्गन्तोः ॥ १३७ ॥ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षुमदिति
 र्मातासपितासपुत्रः । विश्वेदेवाऽअदितिः पञ्चजना
 ऽअदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ १३८ ॥ द्यौः शान्ति
 रन्तरिक्षुँशान्तिः पृथिवीशान्तिरापः शान्तिरोष

शुक्ल-
 यजु-
 वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता

५६

ध्युः शान्तिः । वनस्पतयुः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्ति
 ब्रह्मशान्तिः सर्वष्टुशान्तिः शान्तिरिवशान्तिः सामाशान्ति
 रेधि ॥ १३९ ॥ यतोयतः समीहसेततो नोऽअभयङ्कुरु ।
 शन्नः कुरुप्रजाभ्योऽभयन्नः पशुभ्यः ॥ १४० ॥
 पूजनमन्त्राः - प्रतिष्ठामन्त्रः - ॐ मनो जूतिर्जुषता
 माज्ज्यस्य बृहस्पतिर्ध्वज्ञमिमन्तनो त्वरिष्टुं ध्वज्ञं
 समिमन्दधातु । विश्वेदेवासोऽइहमादयन्तामोऽप्र

शुक्ल-
 यजु-
 वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता

५७

१. हे परमात्मन् यतोयतो यस्माद्यस्मादश्चरितात् अस्मास्वपकर्तुं त्वं समीहसे । ततस्ततो नोऽस्माकमभयं कुरु । किञ्च नोऽस्माकं प्रजाभ्यः शं कुरु । नोऽस्माकं पशुभ्योऽभयं भीत्यभावं कुरु (३६-२२)

❖ तिष्ठु ॥ १४१ ॥ आसनमन्त्रः—ॐ पुरुषऽएवेदऽ
 सर्व्वच्छ्रद्धुतं च्चभाष्यम् । उतामृतत्त्वस्येशानो
 षदन्नैनातिरोहति ॥ १४२ ॥ पाद्यमन्त्रः—ॐ एतावा
 नस्यमहिमातोज्ज्यायाह्लश्चपूरुषः । पादौऽस्युविश्वा
 भूतानि त्रिपादस्यामृतन्दिवि ॥ १४३ ॥ अर्घमन्त्रः—
 ॐ त्रिपादुर्ध्वऽउदैत्पुरुषः पादौऽस्येहाभवत्पुनः ।
 ततोविष्वङ् व्युक्क्रामत्साशनानशनेऽअभि ॥ १४४ ॥
 आचमनीयमन्त्रः—ॐ ततो विराड जायत विराजो

❖ अधिपूरुषः । सजातोऽअत्यरिच्यतपश्चाद्धूमि
 मथौपुरः ॥ १४५ ॥ स्नानमन्त्रः—ॐ तस्माद्यज्ञात्स
 र्वहुतःसम्भृतं पृषदाज्ज्यम् । पशूँस्ताँश्चक्त्रेवायुष्या
 नारुणयाग्राम्याश्चये ॥ १४६ ॥ पञ्चाभृतस्नान-
 मन्त्रौ—ॐ पञ्चनुद्युःसरस्वतीमपियन्तिसस्त्रौतसः ।
 सरस्वतीतुपञ्चधासोदेशोऽभवत्सरित् ॥ १४७ ॥ ॐ
 घृतेनुसीतामधुनासमज्ज्यताविश्वैर्हुवैरनुमताम्
 रुद्धिः । ऊर्जस्वतीपयसापिन्वमानास्मान्सीते

❖ पर्यसाब्ध्याववृत्स्व ॥ १४८ ॥ दुग्धस्नानमन्त्रः—ॐ पर्यः

❖ पृथिव्याम्पयुऽओषधीषुपयोदिव्युन्तरिक्षेपयोधाः ।

❖ पर्यस्वतीःप्रदिशःसन्तुमह्यम् ॥ १४९ ॥ दधिस्नान-

❖ मन्त्रः—ॐ दुधिवक्राब्णौऽअकारिषञ्जिष्णणोरश्च

❖ स्यवाजिनः । सुरभिन्नोमुखाकरत्प्रणुऽआयूँषिता

❖ रिषत् ॥ १५० ॥ घृतस्नानमन्त्रः—ॐ घृतम्मिमिक्षेघृत

❖ मस्युषोनिर्घृतेश्रितोघृतम्वस्युधाम । अनुष्वधमार्वह

❖ मादयस्वस्वाहाकृतम्वृषभवक्षिहृष्यम् ॥ १५१ ॥

❖ मधुस्नानमन्त्राः—ॐ मधुवाताऽऋतायुतेमधुक्षर

❖ न्तिसिन्धवः । माद्धीर्नःसुन्त्वोषधीः ॥ १५२ ॥ मधु

❖ नक्तमुतोषसोमधुमुत्पात्थिवुहुरजः । मधुद्यौरस्तुनः

❖ पिता ॥ १५३ ॥ मधुमान्नोवनस्पतिर्मधुमाँऽअस्तु

❖ सूर्ष्यः । माद्धीर्गावोभवन्तु नः ॥ १५४ ॥ शर्करा-

❖ स्नानमन्त्रः—ॐ अपाँरसमुद्वयसुहूसूर्ष्येसन्तः

❖ सुमाहितम् । अपाँरसस्युषोरसस्तम्बौगृह्याम्युत्तम

❖ मुपयामगृहीतोऽसीन्द्रायत्वजुष्टृङ्गृह्याम्येषतेयोनि

शुक्ल-
यजु-
वेदीय-
मन्त्र-
संहिता

६०

शुक्ल-
यजु-
वेदीय-
मन्त्र-
संहिता

६०

शुक्ल-
यजु-
वेदीय-
मन्त्र-
संहिता

६१

शुक्ल-
यजु-
वेदीय-
मन्त्र-
संहिता

६१

रिन्द्रायत्त्वाजुष्टृतमम् ॥ १५५ ॥ गन्धोदकस्नान-
 मन्त्रः—ॐ गुन्धुर्वस्त्वाविशश्चावसुहंपरिदधातु
 विशश्चुस्यारिष्ट्यैषजमानस्यपरिधिरस्युग्निरिडऽ
 ईडितः ॥ १५६ ॥ उद्धर्तनस्नानमन्त्रः—ॐ अहुशुना
 तेऽअहुशुःपृच्यताम्परुषापरुः । गुन्धस्तेसोममवतु
 मदायुरसोऽअच्युतः ॥ १५७ ॥ शुद्धोदकस्नान-
 मन्त्रः—ॐ शुद्धवालःसर्वशुद्धवालोमणिवालुस्त
 ऽआशिश्वनाःश्येतःश्येताक्षोऽरुणस्तेरुद्रायपशुपतये

शुक्ल-
 यजु-
 र्वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता

६२

कृष्णाधामाऽअवलिप्लतारौद्धानभौरूपाहंपार्ज्ज-
 न्याः ॥ १५८ ॥ वस्त्रमन्त्रौ—ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्व
 हुतऽऋचुःसामानिजज्ञिरे । छन्दांसिजज्ञिरेतस्माद्य
 जुस्तस्मादजायत ॥ १५९ ॥ ॐ सुजातो ज्योतिषा
 सहशर्म्मवस्तुमासदुत्स्वः । वासोऽअग्नेविशश्चरूपहु
 संध्ययस्वविभावसो ॥ १६० ॥ यज्ञोपवीतमन्त्रौ—
 ॐ यज्ञो पवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं
 पुरस्तात् । आयुष्यमग्रयं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं

शुक्ल-
 यजु-
 र्वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता

६३

बलमस्तुतेजः । यज्ञोपवीतमसियज्ञस्यत्वायज्ञोपवी
तेनोपनह्यामि ॥ १६१ ॥ ॐ तस्मद्मादशश्चाऽअजायन्तु
षेकेचौभयादतः । गावौहजज्ञिरेतस्मत्तस्माज्जाता
अजावयः ॥ १६२ ॥ गन्धमन्त्रौ-ॐ तं व्युजं
बर्हिषिष्प्रौक्षुत्पुरुषञ्जातमंग्रतः । तेनदेवाऽअय
जन्तसाद्ध्याऽऋषयश्श्रये ॥ १६३ ॥ * ॐ त्वाङ्ग
न्धर्वाऽअखनँस्त्वामिन्द्रस्त्वां बृहस्पतिः । त्वामौषधे

* हे ओषधे गन्ध गन्धर्वास्त्वामखनन् न्यवेदयन् । इन्द्रस्त्वां न्यवेदयत् बृहस्पतिश्च त्वां न्यवेदयत् सोमो
राजा त्वां न्यवेदयत् । किं च यक्ष्माद्रोगादमुच्यत मुक्तोऽभूदिति गन्धप्रशंसा वाक्यार्थः ।

सोमोराजाविद्वान्यक्षमादमुच्यत ॥ १६४ ॥ भस्म-
मन्त्रः-ॐ प्रसद्युभस्मनायोनिमुपश्चपृथीमग्रे ।
सुहृसृज्यमातृभिष्टुभ्योतिष्मन्पुनरासदः ॥ १६५ ॥
अक्षतमन्त्रः-ॐ अक्षुन्नमीमदन्तुह्यवप्प्रियाऽअधूषत ।
अस्तौषतस्वभानवोविष्प्रानविष्टुयामतीषोजान्विन्द्र
तेहरी ॥ १६६ ॥ सिन्दूरमन्त्रः-सिन्धोरिवप्प्राद्धने
शूघनासोवातप्रमियःपतयन्तिषुह्वाः । घृतम्युधाराऽअ
रुषोनवाजीकाष्ठाभिन्दन्नुर्मिभिःपिञ्जमानः ॥ १६७ ॥

बलमस्तुतेजः। यज्ञोपवीतमसियज्ञस्यत्वायज्ञोपवी
तेनोपनह्यामि॥१६१॥ ॐ तस्ममादशश्वाऽअजायन्तु
षेकेचौभयादतहं। गावौहजज्ञिरेतस्ममात्तस्माज्जाता
अजावर्यः॥१६२॥ गन्धमन्त्रौ-ॐ तं व्युजं
बर्हिषिप्प्रौक्षुन्पुरुषञ्जातमंग्रतः। तेनदेवाऽअय
जन्तसाद्ध्याऽऋषयश्श्वेषे॥१६३॥ * ॐ त्वाङ्ग
न्धर्वाऽअखनँस्त्वामिन्द्रस्त्वां बृहस्पतिः। त्वामौषधे

* हे ओषधे गन्ध गन्धर्वास्त्वामखनन् न्यवेदयन्। इन्द्रस्त्वां न्यवेदयत् बृहस्पतिश्च त्वां न्यवेदयत् सोमो
राजा त्वां न्यवेदयत्। किं च यक्ष्माद्रोगादमुच्यत मुक्तोऽभूदिति गन्धप्रशंसा वाक्यार्थः।

सोमोराजाविद्वान्यक्ष्मादमुच्यत॥१६४॥ भस्म-
मन्त्रः-ॐ प्रसद्युभस्मनाद्योनिमुपश्चपृथ्वीमग्रे।
सहसृज्ज्यमातृभिष्ट्वुज्योतिष्मन्पुनरासदहं॥१६५॥
अक्षतमन्त्रः-ॐ अक्षुन्नमीमदन्तुह्यवप्प्रियाऽअधूषत।
अस्तौषतुस्वभानवोविष्प्रानविष्ठुयामुतीषोजान्विन्द्र
तेहरी॥१६६॥ सिन्दूरमन्त्रः-सिन्धोरिवप्प्राद्धने
शूघनासोवातप्रमियहंपतयन्तिषुह्वाः। घृतम्युधाराऽअ
रुषोनवाजीकाष्ठाभिन्दन्नुर्मिभिःपिन्वमानहं॥१६७॥

❖

शुक्ल-
यजु-
वेदीय-
मन्त्र-
संहिता

६६

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

पुष्पमन्त्रौः-ॐ चतुर्षुं ह्यदधुःकतिधाव्यकल्पयन्।

मुखङ्किमस्यासीत्किम्बाहूकिमूरूपादाऽउच्येते ॥ १६८ ॥

ॐ ओषधीःप्रतिमोदद्ध्वं पुष्पवतीःप्रसूवरीः।

अश्वऽइवसुजित्त्वंरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥ १६९ ॥

बिल्वमन्त्रः-ॐ नमोबिलिम्पनेचकवुचिनेचनमो

वुर्मिणेचवरुथिनेचनमःश्रुतायचश्श्रुतसेनायचन

मोदुन्दुब्भ्यायचाहनृन्त्यायचनमोधृष्णवे ॥ १७० ॥

तलसीमन्त्रः-ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधे

शुक्ल-
यजु-
वेदीय-
मन्त्र-
संहिता

६६

शुक्ल-
यजु-
वेदीय-
मन्त्र-
संहिता

६७

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

पदम्। समूढमस्यपांशुसुरेस्वाहा ॥ १७१ ॥ दूर्वा-

मन्त्रः-ॐ काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्तीपरुषःपरुष

स्परी। एवानोदूर्वेप्रतनुसहस्रेणशुतेनच ॥ १७२ ॥

सुगन्धितद्रव्यमन्त्रः-ॐ अहिरिवभोगैःपृच्छेतिबाहु

ज्यायाहेतिम्परिबाधमानः। हस्तगघ्नोविशश्चाव्युना

निविद्वान्पुमान्पुमांशुसम्परिपातुविश्वतः ॥ १७३ ॥

धूपमन्त्रौ-ॐ ब्राह्मणोऽस्यमुखमासीत् बाहूराज

न्यःकृतः। ऊरुतदस्यषड्रैश्यःपदब्भ्यांशुद्रो

शुक्ल-
यजु-
वेदीय-
मन्त्र-
संहिता

६७

❖

गुवल-
यजु-
वेदीय-
मन्त्र-
संहिता

६८

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

अजायत ॥ १७४ ॥ ॐ धूरसिधूवधूर्वन्तुं धूर्वतं

घोऽस्मान्धूर्वतितन्धूर्वयन्धूर्वामहं । देवानामसिबहि

तमुष्टसस्त्रितमुम्पप्रितमुञ्जुष्टतमन्देवहूतमम् ॥ १७५ ॥

दीपमन्त्रौ-ॐ चन्द्रमामनसोजातश्चक्षुःसूर्यो

अजायत । श्रोत्राद्वायुश्चप्राणश्चमुखादुग्निरजा

यत ॥ १७६ ॥ ॐ अग्निज्ज्योतिषाज्ज्योतिष्मा

नुक्मोवर्चसावर्चस्वान् । सहस्रदाऽसिसहस्राय

त्वा ॥ १७७ ॥ नैवेद्यमन्त्रौ-ॐ नाब्ध्याऽआसीदन्त

गुवल-
यजु-
वेदीय-
मन्त्र-
संहिता

६८

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

❖

रिक्षुः शीष्णोद्यौः समवर्तत । पुद्भ्याम्भूमिर्दिशुः

श्श्रोत्रात्तथालोकाँ २ ॥ अकल्पयन् ॥ १७८ ॥ ॐ

अन्नपुतेऽन्नस्यनोदेह्यनमीवस्यशुष्मिणः । प्रप्प्रदा

तारन्तारिषुऽऊर्जोन्नोदेहिद्विपदेचतुष्पदे ॥ १७९ ॥

धतूरफलमन्त्रः-ॐ कार्षीरसिसमुद्रस्युत्वाक्षित्या

ऽउन्नयामि । समापोऽअद्भिरगमतुसमोषधीभिरो

षधीः ॥ १८० ॥ ताम्बूलमन्त्रः-ॐ उतस्मास्युद्भव

तस्तुरण्युतः पुण्णन्नवेरनुवातिप्प्रगर्द्धिनः । श्येन

गुवल-
यजु-
वेदीय-
मन्त्र-
संहिता

६९

स्यैव ब्रजतोऽअङ्कुसम्परिदधिवक्राब्जः सुहोज्जात
रित्रतुहं स्वाहा ॥ १८१ ॥ फलमन्त्रः—ॐ याः फलिनी
र्वाऽअफलाऽअपुष्पायाश्च पुष्पिणीः । बृहस्पति
प्रसूतास्तानो मुञ्चन्त्वहं सः ॥ १८२ ॥ दक्षिणामन्त्रौ—
ॐ हिरण्यगुर्भः समवर्तुताग्नेभूतस्य जातः पतिरेक
ऽआसीत् । सदाधारपृथिवीन्द्रामुतेमाङ्कुस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ १८३ ॥ ॐ बहुतं च त्परादानं च
त्पूर्तं च आश्च दक्षिणाः । तदग्निर्वैश्वकर्म्मणः स्वर्ह्वे

षुनोदधत् ॥ १८४ ॥ आरार्तिव्यमन्त्राः—ॐ आ रत्रि
पार्थिवं रजः पितुरप्रायिधामभिः । दिवः सदां सि
बृहती धितिष्ठु सुऽआत्त्वेषम्वर्तते तमः ॥ १८५ ॥ ॐ
इदं हविः प्रजननम्मेऽअस्तु दशवीरं सर्वगणं स्व
स्तये । आत्क्मसनिप्रजासनिपशुसनि लोकसन्ध्य
भयसनि । अग्निः प्रजाम्बहुलाम्मेकरोत्वन्नम्पयोरेतौ
अस्मा सुधत् ॥ १८६ ॥ ॐ ये देवा सो दिव्येकादश
स्थपृथिव्या मर्द्ध्येकादशस्थ । अप्सु सुक्षितो महि

❖ नैकादशस्थतेदेवा सोऽयुजमिमुषध्वम् ॥ १८७ ॥
 ❖ पुष्पाञ्जलिमन्त्राः—ॐ युजेनयुजमयजन्त देवास्तानि
 ❖ धर्माणि प्रथुमान्यासन् । ते हुना कम्महिमानः सचन्तु
 ❖ यत्र पूर्वे साद्ध्याः सन्ति देवा ॥ १८८ ॥ ॐ राजा
 ❖ धिराजाय प्रसह्यसाहिनेन मो वयं वैश्रवणाय कुर्महे । समे
 ❖ कामान् कामकामाय मह्यं कामेश्वरो वैश्रवणो ददातु ।
 ❖ कुवेराय वैश्रवणाय महाराजाय नमः ॥ १८९ ॥ ॐ
 ❖ स्वस्ति साम्राज्यम् भौज्यम् स्वाराज्यम् वैराज्यम् पार

❖ मेष्ट्यम्राज्यम् महाराज्यम् माधिपत्यमयं समन्तपर्या
 ❖ यी स्यात् सार्वभौमः सार्वायुष आन्तादापराधात् पृथिव्यै
 ❖ समुद्रपर्यन्तायाऽएकरडितितदप्येषः शलोकोऽभिगीतो
 ❖ मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन्गृहे । आवीक्षित
 ❖ स्य कामप्रेर्विश्वे देवाः सभा सद इति ॥ १९० ॥ ॐ विश्व
 ❖ तश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्व
 ❖ तस्पात् । सम्बाहुभ्यान्धर्मति सम्पतत्रैर्द्यावाभूमी
 ❖ जुनयन्देवऽएकः ॥ १९१ ॥ प्रदक्षिणामन्त्रौ—ॐ सुप्ता

❖ स्यासन्नपरिधयस्त्रिःसुप्तसुमिधःकृताः। देवायद्यज्ञन्त
 ❖ श्वानाऽअबध्नन्पुरुषम्पुशुम्॥१९२॥ ॐ ये तीर्थानि
 ❖ प्रचरन्तिसुकाहस्तानिषड्भिः। तेषांॐसहस्रयोजने
 ❖ ॐवधन्वानितन्मसि ॥१९३॥ कलशस्थापनमन्त्राः-
 ❖ तत्रादौ भूमिस्पर्शमन्त्रः-ॐ भूरसिभूमिरस्यदिति
 ❖ रसिद्विश्वधायाविश्वस्यभुवनस्यधुत्री। पृथिवीं
 ❖ च्छच्छपृथिवीन्दृष्टहपृथिवीम्माहिंसीह ॥१९४॥
 ❖ धान्यप्रक्षेपणमन्त्रः-ॐ धान्यमसिधिनुहिदेवान्प्रा

❖ णायत्त्वोदानायत्त्वाध्यानायत्त्वा। दीर्घामनुप्रसितिमा
 ❖ युषेधान्देवोवःसविताहिरण्यपाणिःप्रतिगृभ्णा
 ❖ त्वच्छिद्रेणपाणिनाचक्षुषेत्वामहीनाम्पयोऽसि॥१९५॥
 ❖ कलशस्थापनमन्त्रः-ॐ आजिगघकलशम्मुह्यात्त्वा
 ❖ विशन्तिन्देवः। पुनरुज्जानिवर्त्तस्वसानःसहस्रन्धुक्ष्वो
 ❖ रुधारापयस्वतीपुनर्माविशताद्वयिः॥१९६॥ जल-
 ❖ प्रक्षेपणमन्त्रः-ॐ वरुणस्योत्तम्भनमसिवरुणस्य
 ❖ स्कम्भसज्जीनीस्थोवरुणस्यऽऋतसदन्यसिवरुणस्य

ऽऋतुसर्दनमसिवरुणस्य ऽऋतुसर्दनुमासीद ॥ १९७ ॥
फलमन्त्रः—ॐ स्वाः फलिनीर्ष्या ऽअफला ऽअपुष्पा
याश्च पुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्तानोमुञ्चन्त्वहं
हंसः ॥ १९८ ॥ पञ्चरत्नमन्त्रः—ॐ परिवार्जपतिः कवि
रुग्निर्हव्यान्त्यक्रमीत् । दधुद्वलानि दाशुषैः ॥ १९९ ॥
हिरण्यमन्त्रः—ॐ हिरण्यगुर्भः समवर्तताग्रे
भूतस्य जातः पतिरेकऽआसीत् । सदाधारपृथिवी
न्द्यामुतेमाङ्कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २०० ॥

गन्धमन्त्रः—ॐ त्वाङ्गन्धुर्वा ऽअखनँस्त्वामिन्द्रस्त्वां
बृहस्पतिः । त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान्यक्षमाद
मुच्यत ॥ २०१ ॥ ओषधीमन्त्रः—ॐ स्वाऽओषधीः
पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगम्पुरा । मनैनुबुभूणामहं
शतन्धामानिसुप्तच ॥ २०२ ॥ मृत्तिकामन्त्रः—ॐ
स्योनापृथिविनो भवानृक्षुरानिवेशनी । यच्छानुः
शर्मा सुप्रथाः ॥ २०३ ॥ दूर्वामन्त्रः—ॐ काण्डात्का
ण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्पतिः । एवानोदूर्वेप्सतनु

सुहस्रैणशतेनच ॥ २०४ ॥ पञ्चपल्लवमन्त्रः—ॐ
अश्वत्थेवौनिषदंनम्पुण्णैवौवसुतिष्कृता। गोभाजु
ऽइत्तिकलासथुषत्सुनवथुपूरुषम् ॥ २०५ ॥ धान्य-
मन्त्रः—ॐ पुण्णार्द्विपरापतुसुपूण्णार्पुनुरापत।
वुस्नेवुविक्रिणावहाऽइषमूर्ज्जिदशतक्क्रतो ॥ २०६ ॥
आवाहनमन्त्रः—ॐ तत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमा
नुस्तदाशास्तेयजमानो हुविर्बिभः। अहैडमानोवरुणे
हबोद्ध्युरुशदसुमानुऽआयुःप्रमौषीह ॥ २०७ ॥

पुण्याहवाचनमन्त्राः—ॐ सुवितात्त्वासुवानां
सुवतामुगिगृहपतीनां सोमोवनुस्पतीनाम्।
बृहस्पतिर्वाचऽइन्द्रोज्ज्यैष्ठ्यायरुद्रः पशुभ्यो मित्रः
सत्योवरुणो धर्म्मपतीनाम् ॥ २०८ ॥ ॐ नतद्रक्षां
सिनपिशाचास्तरन्ति देवानामोजः प्रथमजं ह्येतत्।
यो बिभर्त्ति दाक्षायुणदः हिरण्यदुः स देवेषु कृणुते दीर्घ
मायुः समनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः ॥ २०९ ॥ ॐ उच्चा
तैजातमन्धसो दिविसद्भूम्या ददे। उग्रदशर्म्ममहि

विशेष—पुण्याहवाचन के बाद अभिषेक करने के लिए इस पुस्तक की पृष्ठ सं० १९४ को देखें।

श्रवः ॥ २१० ॥ ॐ पुनन्तुमादेवजुनाः पुनन्तुमनसा
धियः । पुनन्तुविश्वाभूतानि जातवेदः पुनीहि मां ॥ २११ ॥
ॐ अथेमां वाचं ङ्कल्याणीमावदानि जनैर्बभूव । ब्रह्म
राजन्त्याभ्यां शुद्धाय चाव्याय च स्वाय चारणाय च ।
प्रियो देवानां नन्दक्षिणा यै दातुरिह भूया समुयम्मे कामुः
समृद्धतामुपमादोनमतु ॥ २१२ ॥ ॐ सुत्रस्य ऽऋद्धि
रस्य गन्मज्ज्योतिरुमृता ऽअभूम । दिवम्पृथिव्या ऽ
अध्वारुहामाविदामदेवाँन्त्स्वज्ज्योतिः ॥ २१३ ॥

ॐ स्वस्ति नु ऽइन्द्रो बृद्धश्श्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्वा
वेदाः । स्वस्ति नु स्ताक्षर्यो ऽअरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृह
स्पतिर्दधातु ॥ २१४ ॥ ॐ श्रीश्चतेलुक्ष्मीश्चपत्याव
होरात्रे पाश्वेन क्षत्राणि रूपमश्निश्चनौ ध्यात्तम् । इष्णान्नि
षाणामुर्म ऽइषाण सर्वलोकर्म ऽइषाण ॥ २१५ ॥ षोडश-
मातृकामन्त्राः - तत्रादौ गौरीमन्त्रः - ॐ आयं गौः पृश्नि
रक्रमीदसदन्मातरं पुरुः । पितरं च प्रयन्त्सर्वः ॥ २१६ ॥

१. गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥
धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिः आत्मनः कुलदेवताः । गणेशेनाधिका होता वृद्धौ पूज्यास्तु षोडश ॥

शुक्ल-
यजु-
वेदीय-
मन्त्र-
संहिता

८२

पद्मामन्त्रः—ॐ पावुकानुःसरस्वतीवाजैभिर्वाजिनी
वती। अजम्बुध्रियावसुः॥२१७॥ शचीमन्त्रः—
ॐ निवेशनःसुङ्गमनोवसूनां विश्वारूपाभिचष्टेश
चीभिः। देवऽइवसवितासुत्यधुर्मन्द्नोनतस्थौसमुरे
पथीनाम्॥२१८॥ मेधामन्त्रः—ॐ मेधाम्मेवरुणोद
दातुमेधामुग्निःप्रजापतिः। मेधामिन्द्रश्चवायुश्च
मेधान्धाताददातुमेस्वाहा॥२१९॥ सावित्रीमन्त्रः—
ॐ सवितात्त्वासुवानाँसुवतामुग्निर्गृहपतीनाँ

शुक्ल-
यजु-
वेदीय-
मन्त्र-
संहिता

८२

शुक्ल-
यजु-
वेदीय-
मन्त्र-
संहिता

८३

सोमोवनस्पतीनाम्। बृहस्पतिर्वाचऽइन्द्रोज्ज्यै
ष्ठ्यायरुद्रःपशुभ्योमित्रःसुत्योव्वरुणोधर्मपती
नाम्॥२२०॥ विजयामन्त्रः—ॐ प्राणायुस्वाहा
पानायुस्वाहाध्यानायुस्वाहा। ॐ अम्बेऽअम्बिके
ऽम्बालिकेनमानयतिकश्चन। ससत्यश्चुकःसुभ
द्रिकाङ्गाम्पीलवासिनीम्॥२२१॥ जयामन्त्रः—ॐ
बृहीनां पिताबृहुरस्यपुत्रश्चिश्चश्चाकृणोतिसमनाव
गत्य। इषुधिःसङ्काःपृतनाश्चसर्वाःपृष्ठेनिनद्धोजय

शुक्ल-
यजु-
वेदीय-
मन्त्र-
संहिता

८३

तिप्प्रसूतः ॥ २२२ ॥ देवसेनामन्त्रः—ॐ इन्द्रऽआसा
त्रेताबृहस्पतिर्दक्षिणाश्रुजः पुरऽएतुसोमः । देवसेनानां
भिभञ्जतीनाञ्जयन्तीनां मरुतोऽयन्त्वग्रम् ॥ २२३ ॥
स्वधामन्त्राः—ॐ पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः
पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमुः प्रपिता
महेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः । अक्षन्पितरोऽमीम
दन्तपितरोऽतीतृपन्त पितरः पितरः शुन्धदध्दम् ॥ २२४ ॥
स्वाहामन्त्रः—ॐ स्वाहाप्प्राणेभ्यः साधिपति

केभ्यः । पृथिव्यै स्वाहाग्रये स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा
वायवे स्वाहा । दिवे स्वाहासूर्याय स्वाहा ॥ २२५ ॥
मातृमन्त्रः—ॐ अनाधृष्टापुरस्तादुग्नेराधिपत्युऽ
आयुर्मैदाः पुत्रवतीदक्षिणुतऽइन्द्रस्याधिपत्ये प्रजां
मैदाः । सुखदापश्चाद्देवस्य सवितुराधिपत्ये चक्षुर्मैदा
आश्रुतिरुत्तरतो धातुराधिपत्ये रायस्पोषमैदाः ।
विधृतिरुपरिष्टाद्बृहस्पतेराधिपत्युऽओजोमेदा विश्वा
भ्योमानाष्ट्राभ्यस्पाहिमनोरश्वासि ॥ २२६ ॥

लोकमातृमन्त्रः—ॐ रुयिश्चमेरायश्चमेपुष्टश्चमे
पुष्टिश्चमेविभुचमेप्प्रभुचमेपुण्णश्चमेपुण्णतरश्च
मेकुर्यवश्चमेऽक्षितश्चमेऽन्नश्चमेऽक्षुच्चमेयज्ञेनकल्प
न्ताम् ॥ २२७ ॥ धृतिमन्त्रः—ॐ भुद्रं कर्णोभिः शृणु
यामदेवाभुद्रम्पश्येमाक्षभिर्व्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टु
वा० सस्तुनूभिर्व्यशेमहिदेवहितं यदायुः ॥ २२८ ॥
पुष्टिमन्त्रः—ॐ अङ्गात्र्यात्ममन्निभुषजातदुश्चिन्ना
त्वमानुमङ्गैः समधात्सरस्वती । इन्द्रस्यरूपदृशमान

मायुश्चन्द्रेणज्ज्योतिरमृतन्दधानाः ॥ २२९ ॥ तुष्टि-
मन्त्रः—ॐ जातवेदसेसुनवामुसोममरातीयुतोनि
दहातिवेदः । सनःपर्षदतिदुर्गाणिविश्चानुवेव
सिन्धुंदुरितात्युग्निः ॥ २३० ॥ कुलदेवतामन्त्रः—
ॐ वसोः पवित्रमसिशतधारं वसोः पवित्रमसिसहस्र
धारम् । देवस्त्वासवितापुनातुवसोः पवित्रेणशत
धरिणसु प्वाकामधुक्षः ॥ २३१ ॥ १ सप्तघृतमातृका-

१. श्रीलक्ष्मीधृतिर्मेधा स्वाहा प्रज्ञा सरस्वती । माङ्गल्येषु प्रपूज्यन्ते सप्तैता घृतमातरः ।

❖ मन्त्राः-श्रियै मन्त्रः-ॐ मनसुःकाममाकूतिं वाचः
 सुत्यमशीय । पशुनां रूपमन्नस्युरसोवशुःश्रीः
 श्रयताममयिस्वाहा ॥ २३२ ॥ लक्ष्म्यै मन्त्रः-ॐ श्री
 श्रुतेलक्ष्मीश्रुपत्यावहोरात्रेपार्श्वेनक्षत्राणिरूपमश्वि
 नौव्यात्तम् । इष्णान्निषाणामुर्मऽइषाणसर्वलोकर्मऽइ
 षाण ॥ २३३ ॥ धृत्यै मन्त्रः-ॐ भद्रं कर्णोभिः शृणुया
 मदेवाभ्रद्रम्पश्येमाक्षभिर्व्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टु
 वाऽसस्तनभिर्व्यशेमहिदेवहितं यदायुः ॥ २३४ ॥

शुक्ल-
 यजु-
 वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता

८८

❖ मेधायै मन्त्रः-ॐ मेधाम्मेवरुणोददातुमेधामग्निः
 प्रजापतिः । मेधामिन्द्रश्चवायुश्चमेधान्धाताददातु
 मेस्वाहा ॥ २३५ ॥ स्वाहायै मन्त्रः-ॐ प्राणायुस्वाहा
 अपानायुस्वाहाव्यानायुस्वाहाचक्षुषेस्वाहाश्रोत्रायु
 स्वाहावाचेस्वाहामनसेस्वाहा ॥ २३६ ॥ प्रज्ञायै मन्त्रः-
 ॐ आयं गौः पृश्निरक्रमीदसन्मातरम्पुरः । पितरं च
 प्रयन्तस्वः ॥ २३७ ॥ सरस्वत्यै मन्त्रः-ॐ पावुका
 नः सरस्वतीव्राजैभिर्वाजिनीवती । युजम्बधुधिया

शुक्ल-
 यजु-
 वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता

८९

❖ वसुः ॥ २३८ ॥ आयुष्यसूक्तजपमन्त्राः—ॐ आयुष्यं
 शुक्ल-यजु-तैदीय-मन्त्र-संहिता १०
 वचर्चस्युष्टरायस्पोषमौद्भिदम्। इदं हिरण्यं वचर्चस्व
 ज्जैत्रायाविंशतादुमाम् ॥ २३९ ॥ ॐ नतद्वक्षांॐसि
 न पिशाचास्तरन्ति देवाना मोजः प्रथमजं हृष्येतत्।
 यो बिभर्त्ति दाक्षायुणं हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घ
 मायुः समनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः ॥ २४० ॥ ॐ यदा
 बध्नन्दायक्षायुणा हिरण्यं शतानीकायसुमनस्य
 मानाः। तन्मुऽआबध्नामिशतशारदायायुष्माञ्जुर

शुक्ल-यजु-तैदीय-मन्त्र-संहिता १०

❖ दष्टिर्ष्वथार्सम् ॥ २४१ ॥ १ नान्दीश्राद्धपितृविसर्जन-
 शुक्ल-यजु-तैदीय-मन्त्र-संहिता ११
 मन्त्रः—ॐ वाजैवाजेऽवतवाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता
 ऽऋतज्ञाः। अस्य मध्वः पिबत मादयध्वन्तृप्ता यातपुथि
 भिर्द्वेयानैः ॥ २४२ ॥ अनुव्रजमन्त्रः—ॐ आमावाजं
 स्य प्रसुवोजगम्या देमेद्यावापृथिवी विश्वरूपे। आमागन्तां
 पितरा मातरा चामासोमोऽमृतावेन गम्यात् ॥ २४३ ॥

शुक्ल-यजु-तैदीय-मन्त्र-संहिता ११

१. क- यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः। पुत्रजन्म-वृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ॥ (विष्णुपुराण)

ख- कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशेषु च वेश्मनः। नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने। नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत्प्रयतो गृही ॥

(विष्णुपु० ३।१३।५,६)

१ वरणमन्त्राः— २ आचार्यवरणमन्त्रः— ॐ बृहस्पते
अतिषदुष्वोऽअर्हाद्द्युमद्विभातिक्क्रतुमुज्जनेषु।
यद्दीदयुच्छर्वसऽऋतप्प्रजातुतदुस्मासुद्विणांधेहि
चित्रम्॥ २४४ ॥ ब्रह्मवरणमन्त्रः— ॐ ब्रह्मजज्ञानमप्रथमं
पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचोर्वेनऽआवहं। सबुध्न्याऽउपमा
ऽअस्यविष्टाः सुतश्च्योनिमसतश्च्युविवः॥ २४५ ॥
सदस्यवरणमन्त्रः— ॐ सदसुस्पतिमद्भुतम्प्रिय

१. आचार्य प्रथमं वृत्त्वा ब्रह्माणं वृणुयात्ततः। गणेशं ऋत्विजादींश्च पूजयेत्तु विधानतः॥ (रुद्रयामल)

२. नानाविधानि कर्माणि कर्ता कारयिता च यः। सर्वधर्मविधिज्ञश्च स वै आचार्य उच्यते॥ (यज्ञमीमांसा)

मिन्द्रस्युकाम्यम्। सुनिम्मेधामयासिषुं स्वाहा॥ २४६ ॥
१ गणपत्यवरणमन्त्रः— ॐ गुणानान्त्वागुणपतिं
हवामहेप्रियाणान्त्वाप्प्रियपतिं हवामहेनिधीनान्त्वा
निधिपतिं हवामहेवसोमम। आहमजानिगर्भध
मात्वमजसिगर्भधम्॥ २४७ ॥ २ उपद्रष्टृवरणमन्त्रः—
ॐ ऋतयेस्तेन हृदयुम्भैरहत्यायुपिशुनुम्बिवित्तयैक्षु
त्तारमौपद्रष्ट्यायानुक्षुत्तारम्बलायानुचुरम्भुम्नेपरिष्कुन्दं

१. गणपत्य का वरण 'रुद्रयामल' ग्रन्थ में वर्णित है।

२. उपद्रष्टा का वरण 'प्रतिष्ठाकौमुदी' में वर्णित है।

१४
 गुणल-
 यजु-
 रैदीय-
 मन्-
 संहिता
 १४
 प्रियार्थप्रियवादिनुमरिष्ट्याऽअश्वसादंस्वर्गायलो
 कार्यभागदुधम्वर्षिष्ठायुनाकायपरिवेष्टारम् ॥ २४८ ॥
 १ ऋत्विग्वरणमन्त्रः—ॐ एतावदद्रुपम्व्यज्ञस्ययद्देवै
 ब्रह्मणाकृतम् । तदेतत्सर्वमाप्नोतिवृजेसौत्रामुणी
 सुते ॥ २४९ ॥ कर्तृकङ्कणबन्धनमन्त्रः—ॐ यदाब
 धनन्दाक्षायुणाहिरण्यंशुतानीकायसुमनुस्यमानाः ।
 तन्मऽआबध्नामिशुतशारदायायुष्माञ्जुरदष्टिर्ध्वथा
 सम् ॥ २५० ॥ कर्तृपत्नीकङ्कणबन्धनमन्त्रः—ॐ तम्पत्नी

१. 'यो दक्षिणादिना परिक्रीतः श्रौत-स्मार्त्तादीनि कर्माणि करोति स ऋत्विक् ।' (पा० गृ० सू० 'विवृति' टीका)

१५
 गुणल-
 यजु-
 रैदीय-
 मन्-
 संहिता
 १५
 भिरनुगच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुतवाहिरण्यैः ।
 नाकङ्कभृणानाः सुकृतस्यलोकेतृतीयेपृष्ठेऽअधिरो
 चनेदिवः ॥ २५१ ॥ १ पञ्चगव्यनिर्माणमन्त्राः—ॐ तत्स
 वितुर्वरेण्यमुष्मर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोद
 यात् ॥ २५२ ॥ ॐ आप्यायस्व समेतुते विश्वतः सोम
 वृष्णयम् । भवावाजस्य सङ्गुथे ॥ २५३ ॥ ॐ दुधि
 क्क्राव्णोऽअकारिषञ्जिष्णो रश्श्वस्यवाजिनः । सुर
 भिनोमुखाकरत्प्रणुऽआयूँषितारिषत् ॥ २५४ ॥

१. गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । निर्दिष्टं पञ्चगव्यन्तु पवित्रं मुनिपुङ्गवैः ॥ (वशिष्ठः)

ॐ घृतम्मिमिक्षेघृतमस्युषोनिर्घृतेशिश्रुतोघृतम्ब
स्युधाम् । अनुष्वधमावहमादयस्वस्वाहाकृतम्बुष
भवक्षिहव्यम् ॥ २५५ ॥ ॐ देवस्यत्वासवितुःप्रसवेऽ
शिश्वनोर्बाहुब्भ्याम्पूष्णोहस्ताब्भ्याम् ॥ २५६ ॥
भूशुद्धिमन्त्रः- ॐ मुहीद्यौःपृथिवीचनऽडुमम्यज्ञमि
मिक्षताम् । पिपृतान्नोभरीमभिः ॥ २५७ ॥ भूमिपूजन-
मन्त्रः- ॐ भूरसिभूमिरस्यदितिरसिविश्वधाया
विश्वस्यभुवनस्यधुर्त्री । पृथिवीम्यच्छपृथिवीन्दृष्टह

पृथिवीम्माहिंसीः ॥ २५८ ॥ दिग्रक्षणमन्त्राः- ॐ
रक्षोहणं वलगुहनं वैष्णवीमिदमुहन्तं वलगमुत्किरामि
यम्मेनिष्ट्योयममात्यौनिचुखानेदमुहन्तं वलगमुत्किरा
मिषम्मैसमानोयमसमानोनिचुखानेदमुहन्तम्बलग
मुत्किरामिषम्मैसबन्धुर्ध्वमसबन्धुर्निचुखानेदमुहन्तं
वलगमुत्किरामिषम्मैसजातोयमसजातोनिचुखानो
त्कृत्याङ्किरामि ॥ २५९ ॥ ॐ रक्षोहणौवोवलगुहनं
प्रोक्षामिवैष्णवान्त्रक्षोहणौवोवलगुहनोऽवनयामि

वैष्णुवान्त्रक्षोहणौवोवलगुहनोऽवस्तृणामिवैष्णु
वान्त्रक्षोहणौवांवलगुहनाऽउपदधामिवैष्णुवीरक्षो
हणौवांवलगुहनौपयर्षूहामिवैष्णुवीवैष्णुवर्मसि
वैष्णुवास्थः॥२६०॥ ॐ रक्षसाभागोऽसिनिरस्तुष्टु
रक्षऽइदमुहऽरक्षोऽभितिष्ठामीदमुहऽरक्षोऽवबाध
ऽइदमुहऽरक्षोऽधुमन्तमोनयामि। घृतेनद्यावापृथिवी
प्रोण्णुवाथांवायोवेस्तोकानामुग्निराज्ज्यस्यवेतु
स्वाहास्वाहाकृतेऽऊर्ध्वनभसम्मरुतङ्गच्छतम्॥२६१॥

ॐ रक्षोहाविश्चर्षणिरुभियोनिमयोहते। द्रोणैसुध
स्थुमासदत्॥२६२॥ रक्षोघ्नसूक्तमन्त्राः-ॐ कृणुष्व
पाजुःप्रसितिन्नपृथ्वींष्याहिराजेवामवाँ२ऽइभैन।
तृष्वीमनुप्रसितिन्द्रुणानोस्तासिद्विद्ध्यरक्षसुस्त
पिष्ठैः॥२६३॥ ॐ तवब्भ्रमासऽआशुयापतुन्त्य
नुस्पृशधृषताशोशुचानः। तपूँष्यग्नेजुह्वापतुङ्गान
सन्दितोविसृजुद्विष्वगुल्काः॥२६४॥ ॐ प्रतिस्प
शोविसृजुतूर्णिणतमोभवापायुर्विशोऽअस्याऽअदब्धः।

घोनोदूरेऽअघशऽसोघोऽअन्त्यग्नेमाकिष्टेव्यथिरा
दधर्षीत् ॥ २६५ ॥ ॐ उदग्नेतिष्ठुप्रत्यातनुष्वन्यु
मित्रौऽओषतात्तिग्गमहेते । घोनोऽअरातिऽसमिधान
चुक्क्रेनीचातन्धक्ष्यतुसन्नशुष्कम् ॥ २६६ ॥ ॐ ऊर्द्धोभ
वुप्रतिविद्ध्याद्ध्यस्मदुविष्कृणुष्वुदैव्यान्त्यग्ने ।
अवस्थिरातनुहिषातुजूनाञ्जामिमजामिम्प्रमृणीहि
शत्रून् । अग्नेष्ट्वातेजसासादयामि ॥ २६७ ॥ पवमान-
सूक्तमन्त्राः-ॐ पुनन्तुमादेवजुनाः पुनन्तुमनसा

धिर्यः । पुनन्तुविश्वश्रुभूतानिजातवेदः पुनीहिमा ॥ २६८ ॥
ॐ पुवित्रेणपुनीहिमाशुक्क्रेणदेवदीदद्यत् । अग्रेकृत्वा
कृतूँऽरनु ॥ २६९ ॥ ॐ यत्तेपुवित्रमर्चिष्यग्नेवि
ततमन्तरा । ब्रह्मतेनपुनातुमा ॥ २७० ॥ ॐ पवमानुः
सोअदद्यनःपुवित्रेणविचर्षणिः । यःपोतासपुनातु
मा ॥ २७१ ॥ ॐ उभाब्भ्यान्देव सवितःपुवित्रेण
सुवेनच । माम्पुनीहिविश्वतः ॥ २७२ ॥ ॐ वैश्वदेवी
पुनती देव्यागाद्यस्यामिमाबुध्यस्तुज्वोषीतपृष्ठुहः ।

तयामदन्तहसधुमादैषुवृयं स्यामुपतयोरयीणाम् ॥ २७३ ॥
कूर्मपूजनमन्त्रः—ॐ अस्यकुम्भो गृहेहविस्तमंग्रे
वर्द्धयात्वम् । तस्मै देवाऽअधिब्रवन्नयश्चुब्रह्मण
स्पतिः ॥ २७४ ॥ ॐ अभिग्रहणमन्त्रः—ॐ देवस्य
त्वासवितुः प्रसवेऽशिश्वनोर्बाहुभ्याम्पुष्पणोहस्ता
भ्याम् । आदुदेऽदित्यैरास्त्रासि ॥ २७५ ॥ खनन-
मन्त्रः—ॐ मावोरिषत्खनितायस्मैचाहङ्क्ष्णामिवहं ।
द्विपाच्चतुष्पादुस्माकुट्सर्वमस्त्वनानुरम् ॥ २७६ ॥

जलसेचनमन्त्रः—ॐ सिञ्चन्तिपरिषिञ्चन्त्युतिसञ्चन्ति
पुनन्तिच । सुरायैबुभ्रवैमदैकिन्त्वोवदतिकिन्त्वः ॥ २७७ ॥
यवनिक्षेपमन्त्रः—ॐ यवोऽसिध्रुवयास्मदद्वेषो
यवयारातीह ॥ २७८ ॥ स्तम्भोच्छ्रयणमन्त्रः—ॐ उच्छ्रय
स्ववनस्पतऽऊर्द्धोमापाह्यहसुऽआस्ययज्ञस्यो
दृचः ॥ २७९ ॥ स्तम्भरोपणमन्त्रः—ॐ ऊर्ध्वऽऊषुण
ऽऊतयेतिष्ठादेवोनसविता । ऊर्ध्वोवाजस्यसनिताय
दञ्जिभिर्वाघद्विर्विह्वयामहे ॥ २८० ॥ स्तम्भस्थिरी-

❖ करणमन्त्रः—ॐ स्थिरो भव वीड्वद्भः आशुर्भवं
 ❖ वाज्ज्यूर्वन्। पृथुर्भवं सुखदुस्त्वमग्नेः पुरीषवा
 ❖ हणः ॥ २८१ ॥ शाखासु तैलारोपणमन्त्रः—ॐ वसोः
 ❖ पुवित्रमसिशुतधारुम्वसोः पुवित्रमसिसहस्रधारम्।
 ❖ देवस्त्वासविता पुनातु वसोः पुवित्रेण शुतधारेण
 ❖ सुप्वाकामधुक्षः ॥ २८२ ॥ शाखासु सुगन्धिद्रव्येणो-
 ❖ द्धर्तनमन्त्रः—ॐ अहिरिव भोगैः पृथ्वीति बाहुभ्याया
 ❖ हेतिम्परिबार्धमानः। हुस्तुग्धनो विश्वाव्युनानि वि

❖ द्वात्र्युमात्र्युमांस्सुम्परिपातु विश्वतः ॥ २८३ ॥ उष्णो
 ❖ दकेन शाखास्नपनमन्त्रः—ॐ निक्रामे निक्रामेनः
 ❖ पुर्जत्र्यो वर्षतु फलवत्यो नः ओषधयः पच्यन्ताम्यो
 ❖ गक्षेमो नः कल्पताम् ॥ २८४ ॥ शाखासु दध्यक्षत-
 ❖ प्रक्षेपमन्त्रः—ॐ दुधिवक्रावणौऽअकारिषञ्जिष्णो
 ❖ रश्मस्यवाजिनः। सुरभिनो मुखाकरुत्प्रणुऽआयूँषि
 ❖ तारिषत् ॥ २८५ ॥ शाखैकग्रहणमन्त्रः—ॐ याऽओषधीः
 ❖ पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगम्पुरा। मनैनुबुभूणामुहः

शुतन्धामानिसुप्तच ॥ २८६ ॥ अग्नित्तरणमन्त्राः—
ॐ समुद्द्रस्यत्वावकुयाग्रेपरिर्व्ययामसि। पावुको
ऽअस्मभ्यं हि शिवो भव ॥ २८७ ॥ ॐ हिमस्यत्वा
जरायुणाग्रेपरिर्व्ययामसि। पावुकोऽअस्मभ्यं हि
शिवो भव ॥ २८८ ॥ ॐ उपज्जमनुपवेतुसेऽवतरन्
दीष्वा। अग्रेपित्तमुपामसिमण्डूकिताभिरागहि
सेमन्नौयजम्पावुकवर्णं हि शिवं कृधि ॥ २८९ ॥ ॐ
अपामिदन्न्ययनं हि समुद्द्रस्यनिवेशनम्। अन्याँस्तै

ऽअस्मत्तपन्तुहेतयः पावुकोऽअस्मभ्यं हि शिवो
भव ॥ २९० ॥ ॐ अग्रेपावुकरोचिषामुन्द्रयादेव
जिह्वया। आदेवान्त्वक्षिषक्षिच ॥ २९१ ॥ ॐ सनः
पावकदीदिवोऽग्रेदेवाँ २ ॥ ऽइहावह। उपयज्ञं हवि
श्च नः ॥ २९२ ॥ ॐ पावुकयायश्चिचुतयन्त्यकृपाक्षा
मन्त्रुरुचऽउषसौ नभानुना। तूर्वनयामन्नेतशस्यनूरण
आयोधुणेनततृषाणोऽअजरः ॥ २९३ ॥ ॐ नमस्तेहरसे
शोचिषेनमस्तेऽअस्त्वर्चिषे। अन्याँस्तैऽअस्मत्त

पन्तुहेतयः पावुकोऽअस्मिन्मन्त्रेऽशिवो भव ॥ २९४ ॥
 ॐ नृषदेवेऽप्पसुषदेवेऽबर्हिषदेवेऽब्रह्मसदेवेऽस्व
 विदेवेऽ ॥ २९५ ॥ ॐ ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञि
 यानां संवत्सरीणमुपभागमासते । अहुतादौ हविषो
 यज्ञेऽअस्मिन्त्स्वयं पिबन्तु मधुनो घृतस्य ॥ २९६ ॥
 ॐ ये देवा देवेष्वधिदेवत्वमायुन्ये ब्रह्मणः पुरऽगुता
 रौऽअस्य । येभ्यो नऽऋते पवते धाम किंच न न ते
 दिवो न पृथिव्याऽअधिस्त्रुषु ॥ २९७ ॥ ॐ प्राणदा

गुण-
 यजु-
 र्वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता

१०८

अपानदा व्यानुदावर्चो दाव रिवोदा ? । अन्यैस्ते
 अस्मत्तपन्तुहेतयः पावुकोऽअस्मिन्मन्त्रेऽशिवो
 भव ॥ २९८ ॥ प्राणप्रतिष्ठापनमन्त्राः - ॐ अयम्पुरो
 भुवस्तस्य प्राणो भौवायुनो ब्रह्मसुतः प्राणायुनो गायत्री
 वासन्ती गायत्र्यै गायत्रज्ञायत्रादुपांशुरुपांशोस्त्रि
 वृत्तौ रथन्तरम्बसिष्ठुऽऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया
 प्राणं हृहामि प्रजाभ्यः ॥ २९९ ॥ ॐ अयन्दक्षिणा
 विश्वकर्मन्तस्य मनो वैश्वकर्मण इग्रीष्मो मानस

गुण-
 यजु-
 र्वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता

१०९

❖ स्त्रिष्टुब्धैषमीत्रिष्टुभःस्वार७स्वारादन्तर्ध्यामोऽन्त
 ❖ ध्यामात्पञ्चदशःपञ्चदशाद्बृहद्भरद्विजुऽऋषिः
 ❖ प्रजापतिगृहीतयात्त्वयामनोगृह्णामिप्रजाब्धयः॥३००॥
 ❖ ॐ अयम्पुश्चादिद्विष्टुश्चव्यचास्तस्यचक्षुर्वैष्टुश्चव्यच
 ❖ सम्बुर्षाश्चाक्षुष्योजगतीवार्षीजगत्याऽऋक्संमृक्सं
 ❖ माच्छुक्क्रःशुक्क्रात्सप्तदशःसप्तदशाद्वैरूप
 ❖ अमर्दग्निर्ऋषिःप्रजापतिगृहीतयात्त्वयाचक्षुर्गृह्णामि
 ❖ प्रजाब्धयः॥३०१॥ ॐ इदमुत्तरात्स्वस्तस्यश्श्रोत्रं

❖ सौवर्गशरच्छ्रौत्र्यनुष्टुप्शारद्व्यनुष्टुभःऽऐडमैडान्मन्थी
 ❖ मन्थिनऽएकविष्टुशऽएकविष्टुशाद्वैराजम्बिष्टुश्चा
 ❖ मित्रऽऋषिःप्रजापतिगृहीतयात्त्वयाश्श्रोत्रं गृह्णामि
 ❖ प्रजाब्धयः॥३०२॥ ॐ इयमुपरिमुतिस्तस्यैवाङ्
 ❖ मात्याहैमन्तोवाच्यःपुङ्क्तिर्हैमन्तीपुङ्क्त्यैनिधनं
 ❖ वन्निधनवतऽआग्रयणऽआग्रयणात्रिणवत्रयस्त्रिष्टु
 ❖ शौत्रिणवत्रयस्त्रिष्टुशाब्ध्या७शाक्वरैवतेविष्टुश्च
 ❖ कर्मऽऋषिःप्रजापतिगृहीतयात्त्वयावाचं गृह्णामि

प्रजाब्ध्यो लोकन्ताऽइन्द्रम् ॥ ३०३ ॥ ॐ मनोजुति
ज्जुषतामाज्ज्यस्य बृहस्पतिर्ध्वजमिमन्तनोत्त्वरिष्टं
ध्वजं समिमन्दधातु । विश्वे देवासंऽइहमादयन्ता
मौ २ ॥ प्रतिष्ठु ॥ ३०४ ॥ कुण्डप्रथमपरिधौ ब्रह्म-
पूजनमन्त्रः-ॐ ब्रह्मजज्ञानमप्रथमम्पुरस्ताद्विसीमुतः
सुरुचोर्वेनऽआवह । सबुध्न्याऽउपमाऽअस्य विष्टाः सुत
श्च योनिमसतश्च विवः ॥ ३०५ ॥ कुण्डद्वितीयपरिधौ
विष्णुपूजनमन्त्रः-ॐ इदम्विष्णुर्विचक्रमेत्रेधानि

दधेपदम् । समूढमस्य पां सुरे स्वाहा ॥ ३०६ ॥ कुण्ड-
तृतीयपरिधौ रुद्रपूजनमन्त्रः-ॐ नमस्ते रुद्रमुन्यव
ऽउतोतुऽइषवे नमः । बाहुभ्यामुतते नमः ॥ ३०७ ॥
कुण्डयोनिपूजनमन्त्रः-ॐ अम्बेऽअम्बिकेम्बालिके
नमानयति कश्चन । ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकाङ्गाम्पी
लवासिनीम् ॥ ३०८ ॥ ॐ कुण्डमध्ये नाभिपूजन-
मन्त्रः-ॐ नाभिर्मैचित्तम्बिज्ञानं पायुर्मैऽपचिति
र्भसत् । आनुन्दुनन्दावाण्डौ मे भगुः सौभाग्यम्पसः ।

जङ्घाब्ध्यांपुद्भ्यामधर्मोऽस्मिद्विशिराजाप्रतिष्ठि-
तः ॥ ३०९ ॥ कुण्डकण्ठपूजनमन्त्रः—ॐ नीलग्रीवाः
शितिकण्ठादिवह रुद्राऽउपश्श्रिताः । तेषां सहस्र
योजनेऽवुधन्वानितन्मसि ॥ ३१० ॥ अग्रिमन्थन-
मन्त्राः—ॐ समास्त्वाग्रऽऋतवौवर्द्धयन्तुसंवत्सुरा
ऽऋषयोषानिसुत्या । सन्दिब्येनदीदिहिरोचुनेन
विश्वाऽआभाहिप्प्रदिशुश्चतस्रः ॥ ३११ ॥ ॐ
सञ्चेद्धस्वाग्नेप्प्रचबोधयैनमुच्चतिष्ठमहुतेसौभ

गाय । मार्चरिषदुपसुत्तातेऽअग्रेब्रह्माणस्तेषुशसः
सन्तुमान्ये ॥ ३१२ ॥ ॐ त्वामग्नेवृणतेब्राह्मणा
ऽदुमेशिवोऽअग्रेसुम्बरणेभवा नः । सुपत्नहानोऽअभि
मातिजिच्चस्वेगयेजागृह्यप्प्रयुच्छन् ॥ ३१३ ॥ ॐ
इहैवाग्रेऽअधिधारयारुयिम्मात्त्वानिक्क्रन्पूर्वचितौनि
कारिणः । क्षुत्रमग्रेसुयममस्तुतुब्ध्यमुपसुत्तावर्द्धतान्ते
ऽअनिष्टृतः ॥ ३१४ ॥ क्षुत्रेणाग्नेस्वायुःसदरभस्व
मित्रेणाग्रेमित्रधेयेयतस्व । सुजातानाम्मदध्यमुस्तथा

ऽएधिराज्ञामग्नेविहृष्योदीदिहीह ॥ ३१५ ॥ ॐ अति
निहोऽअतिस्त्रिधोऽत्याचिंत्तिमत्यरातिमग्ने । विशश्चाहृग्ने
दुरितासहस्वाथास्ममव्यदःसुवीरांरुयिन्दाः ॥ ३१६ ॥
ॐ अनाधृष्योजातवेदाऽअनिष्टृतोविराडग्नेक्षत्रभृद्दी
दिहीह । विशश्चाऽआशाःप्रमुञ्चन्मानुषीर्बिभ्रयःशिवे
भिरुद्यपरिपाहिनोवृधे ॥ ३१७ ॥ ॐ बृहस्पतेसवित
बोधयैनृदःशितञ्चित्सन्तरांसदःशिशाधि । वृद्धयै
नम्महतेसौभगायुविशश्चऽएनमनुमदन्तुदेवाः ॥ ३१८ ॥

ॐ अमुत्रभूयादधुषद्युमस्युबृहस्पपतेऽअभिशास्तेर
मुञ्चतः । प्रत्यौहतामुशिश्वनामृत्युमस्माद्देवानामग्ने
भिषजाशचीभिः ॥ ३१९ ॥ ॐ उदद्वयन्तमसुस्पपरि
स्वःपश्यन्तुऽउत्तरम् । देवन्दैवत्रासूर्ध्वमगन्मज्ज्यो
तिरुत्तमम् ॥ ३२० ॥ ॐ ऊर्ध्वाऽअस्यसुमिधो
भवन्त्यूर्ध्वाशुक्क्राशोचीपंष्युग्नेः । द्युमत्तमा
सुप्प्रतीकस्यसूनोः ॥ ३२१ ॥ ॐ तनूनपादसुरो
विशश्चवेदादेवोदेवेषुदेवः । पथोऽअनक्तक्तुमदध्वा

शुक्ल-
यजु-
तैत्तिरीय-
मन्त्र-
संहिता

११८

घृतेन ॥ ३२२ ॥ ॐ मदध्वायुज्ञन्नक्षसेप्प्रीणानोनरा
शङ्सौऽअग्ने । सुकृद्देवः सविताविश्ववारहः ॥ ३२३ ॥
ॐ अच्छायमैतिशवसाघृतेनेडानोवह्निर्नमसा ।
अग्निं स्तुचौऽअदध्वरेषुप्पयत्सु ॥ ३२४ ॥ ॐ सर्व
क्षदस्यमहिमानमग्नेः सऽईम्मुन्द्रासुप्प्रयसः । वसु
श्चेतिष्ठोवसुधातमश्च ॥ ३२५ ॥ ॐ द्वारौदेवीरन्व
स्युविश्वेव्रताददन्तेऽअग्नेः । उरुव्यचसोधाम्ना
पत्यमानाः ॥ ३२६ ॥ ॐ तेऽअस्युषोषणेदिव्येनयोना

शुक्ल-
यजु-
तैत्तिरीय-
मन्त्र-
संहिता

११८

शुक्ल-
यजु-
तैत्तिरीय-
मन्त्र-
संहिता

११९

ऽउषासानत्तका । इमम्युज्ञमवतामद्धुरन्नः ॥ ३२७ ॥
ॐ दैव्याहोताराऽऊर्ध्वमदध्वुरन्नोऽग्नेर्जिह्वामभि
गृणीतम् । कृणुतन्नः स्विष्टिम् ॥ ३२८ ॥ ॐ तिस्रो
देवीर्बर्हिरेदङ्सदुन्तिवडासरस्वतीभारती । महीगृ
णाना ॥ ३२९ ॥ ॐ तन्नस्तुरीपमद्धृतम्पुरुक्षुत्वष्टा
सुवीर्यम् । रायस्पपोषुम्विष्यतुनाभिमुस्मे ॥ ३३० ॥
वनस्पतेऽवसृजारराणुस्मनादेवेषु । अग्निर्हव्यं श
मितासूदयाति ॥ ३३१ ॥ ॐ अग्नेस्वाहकृणुहिजातवेदु

शुक्ल-
यजु-
तैत्तिरीय-
मन्त्र-
संहिता

११९

ऽइन्द्रायहव्यम् । विश्वेदेवाहविरिदञ्चुषन्ताम् ॥ ३३२ ॥
ॐ पीवोऽअन्नारयिवृधः सुमेधाः श्वेतः सिषत्तित्त
नियुतामभिश्श्रीः । तेवायवेसमनसोवितस्तथुर्विश्वे
न्नरः स्वपत्यानिचक्कुः ॥ ३३३ ॥ ॐ रायेनुषञ्ज
तुरोदसीमेरायेदेवीधिषणाधातिदेवम् । अर्धवायुन्नि
युतः सश्चतुस्वाऽउतश्चतम्बसुधितिन्निरेके ॥ ३३४ ॥
ॐ आपोहवद्वृहतीर्विश्वमायुन्नाब्भन्दधानाजुन
यन्तीरुनीम् । ततोदेवानां समवर्ततासुरेकः कस्मै

देवायहविषाविधेम ॥ ३३५ ॥ ॐ षश्श्रुदापोमहिना
पुर्व्यपश्यदक्षुन्दधानाजुनयन्तीर्व्यज्ञम् । योदेवेष्वधि
देवऽएकऽआसीत्कस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ ३३६ ॥
ॐ प्रयाभिर्व्यासिदाश्चां समच्छानियुद्धिर्वाय
विष्टयैदुरोणे । निनौरयिऽसुभोजसम्युवस्वनिवी
रङ्गव्यमश्शव्यञ्जराधः ॥ ३३७ ॥ ॐ आनोनियुद्धिः
शुतिनीभिरदध्वरऽसहस्त्रिणीभिरुपयाहिष्यज्ञम् ।
वायोऽअस्मिन्त्सर्वनेमादयस्वयुयम्पातस्वस्तिभिः

सदानं ॥ ३३८ ॥ ॐ नियुत्वाञ्वायुवागह्ययः
 शुक्क्रोऽऽअयामिते । गन्तासिसुञ्चुतो गृहम् ॥ ३३९ ॥
 ॐ वायौशुक्क्रोऽअयामितेमदध्वोऽअग्रुन्दिर्विष्टिषु ।
 आयाहिसोमपीतयेस्पृहोर्देवनियुत्वता ॥ ३४० ॥
 ॐ वायुरग्रेगायज्ञप्त्रीः साकङ्गुन्मनसायज्ञम् । शिवो
 नियुद्धिः शिवाभिः ॥ ३४१ ॥ ॐ वायौषेतैसहस्त्रिणो
 रथासुस्तेभिरागहि । नियुत्वान्तसोमपीतये ॥ ३४२ ॥
 ॐ एकयाचदुशभिश्चस्वभूतेद्वाब्भ्यामिष्ट्र्यैर्विष्ट्र

शतीच । तिसृभिश्चस्वहसेत्रिष्टुशताचनियुद्धिर्वाय
 विहताविमुञ्च ॥ ३४३ ॥ ॐ तववायवृतस्पतेत्वष्टु
 ज्जामातरद्भुत । अवाँस्यावृणीमहे ॥ ३४४ ॥ ॐ
 अभित्त्वाशूरनोनुमोऽदुग्धाऽइवधेनवः । ईशानमुस्य
 जगतःस्वर्दृशमीशानमिन्द्रतुस्थुषः ॥ ३४५ ॥ नत्त्वा
 वाँ ॥ ॥ ॥ अत्र्योदुष्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।
 अश्वायन्तौ मघवन्निन्द्रवाजिनौ गुह्यन्तस्त्वाहवा
 महे ॥ ३४६ ॥ ॐ त्वामिद्धिहवामहेसातौवाजस्य

❖ कारवः । त्वां वृत्रेष्विन्द्रसत्पतिन्नरस्त्वाङ्गाष्ठास्व
 ❖ वीतः ॥ ३४७ ॥ ॐ सत्वन्नश्चित्रवज्रहस्तधृष्णुया
 ❖ मुहस्तवानोऽअद्विवः । गामश्चष्टुत्थ्यमिन्द्रसङ्क्षिरसुत्रा
 ❖ वाजुन्नजिग्युषे ॥ ३४८ ॥ ॐ कयानश्चित्रऽआभुव
 ❖ दूतीसुदावधुःसखा । कयाशचिष्ठुयाऽवृता ॥ ३४९ ॥
 ❖ ॐ कस्त्वासुत्योमदानाम्महहिष्ठोमत्सुदन्धसः ।
 ❖ दृढाचिदारुजेवसु ॥ ३५० ॥ ॐ अभीषुणुःसखीनाम
 ❖ विताजरितृणाम् । शतम्भवास्यूतये ॥ ३५१ ॥ ॐ

गुणल-
 यजु-
 वैदीय-
 मन्त्र-
 संहिता
 १२४

❖ यज्ञायज्ञावोऽअग्नेयैगिरागिराचुदक्षसे । प्रप्प्रव्य
 ❖ ममृतञ्जातवेदसम्प्रियमिन्नन्नशऽसिषम् ॥ ३५२ ॥
 ❖ ॐ पाहिनोऽअग्नऽएकयापाह्युतद्वितीयया । पाहिगी
 ❖ र्भिस्तिष्ठसृभिरुज्जाम्पतेपाहिचतुसृभिर्वसो ॥ ३५३ ॥
 ❖ ॐ ऊज्जोनपातुहसहिनाऽयमस्मयुर्दार्शेमहव्य
 ❖ दातये । भुवद्द्वजेष्वविताभुवद्द्वधऽउतत्रातात
 ❖ नूनाम् ॥ ३५४ ॥ ॐ सुम्बुत्सुरोऽसिपरिवत्सुरोऽसी
 ❖ दावत्सुरोऽसीद्वत्सुरोऽसिबत्सुरोऽसि । उषसस्ते

गुणल-
 यजु-
 वैदीय-
 मन्त्र-
 संहिता

१२५

कल्पन्तामहोरात्रास्तैकल्पन्तामर्द्धमासास्तैकल्पन्तां
 मासास्तैकल्पन्तामृतवस्तेकल्पन्तां सम्बत्सुरस्तै
 कल्पन्ताम्। प्रेत्याऽएत्यैसञ्चाञ्चुप्रचसारय। सुपुण्ण
 चिदसितयादेवतयाङ्गिरस्वदध्रुवःसीद ॥ ३५५ ॥
 अग्नेर्घ्यानमन्त्रः—ॐ चत्वारिंशश्शृङ्गात्रयोऽअस्युपादाद्वे
 शीर्षेसुप्तहस्तासोऽअस्य। त्रिधा बद्धोवृषभोरौरवीति
 महोदेवोमर्त्योऽआर्विवेश ॥ ३५६ ॥ नवग्रहस्थापन
 मन्त्राः—तत्रादौ सूर्यमन्त्रः—ॐ आकृष्णेनुरजसा

वर्त्तमानोनिवेशयन्मृतुम्मर्त्यञ्च। हिरण्ययेन
 सवितारथेनादेवोयातिभुवनानिपश्यन् ॥ ३५७ ॥
 चन्द्रमन्त्रः—ॐ इमन्देवाऽअसपुत्क्रंष्टुवद्धम्महते
 क्षत्रायमहतेज्ज्यैष्ठ्यायमहतेजानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रि
 याय। इममुष्यपुत्रमुष्यैपुत्रमस्यैव्विशऽएषवोऽमी
 राजासोमोऽस्माकम्ब्राह्मणानांराजा ॥ ३५८ ॥
 भौममन्त्रः—ॐ अग्निर्मूर्द्धादिवःकुकुत्पतिःपृथि
 व्याऽअयम्। अपांरेतांसिजिह्वति ॥ ३५९ ॥

बुधमन्त्रः—ॐ उद्बुध्यस्वाग्नेप्रतिजागृहित्वमिष्टा
 पूर्त्तेसहसृजथामुयञ्च। अस्मिन्त्सुधस्थेऽदध्युत्त
 रस्मिन्निवश्वेदेवायजमानश्चसीदत ॥ ३६० ॥
 बृहस्पतिमन्त्रः—ॐ बृहस्पतेऽतियदुर्व्योऽअर्हाद्यु
 मद्भिभातिक्क्रतुमुज्जनेषु। यद्दीदयच्छवसऽऋत
 प्रजातुतदस्मासुद्विणन्धेहिचित्रम् ॥ ३६१ ॥ शुक्र-
 मन्त्रः—ॐ अन्नात्परिस्तुतोरसुम्ब्रह्मणाव्यपिब
 त्क्षत्रम्पयुःसोमम्प्रजापतिः। ऋतेनसत्यमिन्द्रियं

विपानं शुक्लमन्धसुऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोऽमृतं
 मधु ॥ ३६२ ॥ शनैश्चरमन्त्रः—ॐ शन्नौदेवीरभिष्टुयु
 ऽआपोभवन्तुपीतये। शंख्योरभिस्त्रवन्तुनः ॥ ३६३ ॥
 राहुमन्त्रः—ॐ कयानश्चित्रऽआभुवदुतीसुदावृधुः
 सखा। कयाशचिष्ठयावृता ॥ ३६४ ॥ केतुमन्त्रः—
 ॐ केतुङ्कुणवन्नकेतवेपेशोमर्ष्याऽअपेशसे। समु
 षद्भिरजायथाः ॥ ३६५ ॥ अधिदेवतास्थापनमन्त्राः—
 तत्रादौ ईश्वरमन्त्रः—ॐ त्र्यम्बकं यजामहेसुगन्धिं

पुष्टिवर्द्धनम्। उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय
 मामृतात्॥ ३६६ ॥ उमामन्त्रः—ॐ श्रीश्चतेलक्ष्मी
 श्रुपत्न्यावहोरात्रेपाशर्श्वेनक्षत्राणिरूपमृशिश्वनौ
 व्यात्तम्। इष्णुणात्रिषाणामुम्मऽइषाणसर्वलोकम्म
 ऽइषाण॥ ३६७ ॥ स्कन्दमन्त्रः—ॐ षडक्क्रन्दः
 प्रथमञ्जायमानऽउद्यन्त्समुद्रादुतवापुरीषात्। श्येन
 स्यपक्षाहरिणस्यबाहूऽउपस्तुत्युम्महिजातन्तैऽअ
 र्वन्॥ ३६८ ॥ विष्णुमन्त्रः—ॐ विष्णोर्गराटमसि

विष्णुणोऽश्नन्त्रेस्थोविष्णुणोऽस्यूरसि विष्णुणोदधु
 वोऽसि। विष्णुणवर्मसि विष्णुणवेत्वा॥ ३६९ ॥ ब्रह्म-
 मन्त्रः—ॐ ब्रह्मजज्ञानम्प्रथमम्पुरस्ताद्विसीमुतः
 सुरुचौघेनऽआवहः। सबुध्न्याऽउपमाऽअस्यविष्ठाः
 सतश्चोनिमसतश्चुविवः॥ ३७० ॥ इन्द्रमन्त्रः— ॐ
 त्रातारुमिन्द्रमवितारुमिन्द्रहवैहवेसुहवःशूरमिन्द्रम्।
 हवामिशुक्कम्पुरुहुतमिन्द्रंस्वस्ति नोमघवाधा
 त्विन्द्रः॥ ३७१ ॥ यममन्त्रः—ॐ यमायत्त्वामुखाय

त्वासूयस्यत्वातपसे। देवस्त्वासवितामदध्वानक्तु
पृथिव्याः सु० स्पृशस्पाहि। अर्चिचरसिशोचिरसित
पोऽसि॥ ३७२॥ कालमन्त्रः—ॐ कार्षीरसिमुद्रस्य
त्वाक्षित्याऽउन्नयामि। समापोऽअद्भिरगमतुसमोषधी
भिरोषधीः॥ ३७३॥ चित्रगुप्तमन्त्रः—ॐ चित्रावसो
स्वस्तितेपारमशीय॥ ३७४॥ प्रत्यधिदेवतास्थापन-
मन्त्राः—तत्रादौ अग्रिमन्त्रः—ॐ अग्निन्दुतम्पुरोदधे
हव्यवाहुमुपब्रुवे। देवाँऽआसादयादिह॥ ३७५॥

अपां मन्त्रः—ॐ अप्स्रवन्तरमृतमुप्सुभैषजमुपामुत
प्प्रशस्तिष्वश्रुभाभवतवाजिनः। देवीरापायोर्वऽऊर्मिः
प्रतूर्तिः कुकुत्माज्वाजुसास्तेनायंवाजहःसेत्॥ ३७६॥
पृथिवीमन्त्रः—ॐ स्योनापृथिविनोभवानृक्षुरा
निवेशनी। यच्छानुःशर्मासुप्रथाः॥ ३७७॥ विष्णु-
मन्त्रः—ॐ इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपुदम्।
समूढमस्यपा० सुरे स्वाहा॥ ३७८॥ इन्द्रमन्त्रः—
ॐ त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रहवैहवेसुहवहशूर

मिन्द्रम्। हव्यामिशुक्क्रम्पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्तिनो
मघवाधात्विन्द्रः ॥ ३७९ ॥ इन्द्राणीमन्त्रः—ॐ अदि
त्यैरास्नासीन्द्राण्याऽऽषणीषः। पूषासिधुर्माय
दीष्व ॥ ३८० ॥ प्रजापतिमन्त्रः—ॐ प्रजापतेन त्वदेता
न्यन्यो विश्वारूपाणि परिताबभूव। यत्कामास्ते जुहु
मस्तन्नोऽस्तु वयं स्यामुपतयोरयीणाम् ॥ ३८१ ॥
सर्पमन्त्रः—ॐ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये केच पृथिवीमनु।
येऽन्तरिक्षे ये दिवितेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ३८२ ॥

पञ्चलोकपालस्थापनमन्त्राः—तत्रादौ गणेशमन्त्रः—ॐ
गुणानां त्वा गुणपतिं हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिं
हवामहे निधीनां त्वा निधिपतिं हवामहे वसोमम।
आहमजानि गर्भधमा त्वमजसि गर्भधम् ॥ ३८३ ॥
दुर्गामन्त्रः—ॐ अम्बेऽम्बिकेऽम्बालिकेन मानयति
कश्चन। ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकाङ्काम्पीलवासि
नीम् ॥ ३८४ ॥ वायुमन्त्रः—ॐ वातौ वामनौ वागन्धर्वा
सुप्तविदः शतिः। तेऽअग्रे श्वमयुञ्जस्तेऽअस्मि

अवमादधुः ॥ ३८५ ॥ आकाशमन्त्रः—ॐ घृतङ्घृत
पावानः पिबतु वसां वसा पावानः पिबतु तन्तरिक्षस्य हुवि
रसि स्वाहा । दिशः प्रदिशः आदिशो विदिशः उदिशो
दिग्बभ्यः स्वाहा ॥ ३८६ ॥ अश्विनीकुमारमन्त्रः—ॐ
यावाङ्कशामधुमुत्यशिश्वनासूनृतावती । तया यज्ञमि
मिक्षतम् ॥ ३८७ ॥ वास्तोष्पतिस्थापनमन्त्रः—ॐ
वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान् स्वावेशोऽनमीवो भ
वानः । यत्त्वेमहे प्रतितन्नो जुषस्व शन्नो भवद्विपदेशं चतु

ष्पदे ॥ ३८८ ॥ क्षेत्राधिपतिस्थापनमन्त्रः—ॐ नृहिस्प
शमविदन्नन्त्यमुस्माद्वैश्वानुरात्पुः एतारमुग्नेः । एमेनम
वृधन्नमृताऽअमर्त्यवैश्वानुरद्वैत्रजित्याय देवाः ॥ ३८९ ॥
दशदिक्पालस्थापनमन्त्राः—तत्रादौ इन्द्रमन्त्रः—
ॐ त्रातारुमिन्द्रमवितारुमिन्द्रं हवे हवे सुहवः शूर
मिन्द्रम् । हवामिशुक्क्रम्पुरुहुतमिन्द्रं स्वस्ति नो
मघवाधा त्विन्द्रः ॥ ३९० ॥ अग्निमन्त्रः—ॐ त्वन्नो
ऽअग्ने तव देव पायुभिर्मघोनोरक्षतु नृश्ववन्द्य ।

त्रातातोकस्युतनयेगवामस्यनिमेषुहुरक्षमाणस्त
वव्रते ॥ ३९१ ॥ यममन्त्रः—ॐ असिषुमोऽअस्या
दित्योऽअर्वन्नसिन्त्रितोगुह्येनव्रतेन। असिसोमेनसु
मयाविपृत्तक्तऽआहुस्तेत्रीणिदिविबन्धनानि ॥ ३९२ ॥
निर्ऋतिमन्त्रः—ॐ असुन्वन्तुमयजमानमिच्छुस्तेन
स्येत्यामन्विहितस्वकरस्य। अन्यमुस्मदिच्छुसात
ऽइत्यानमोदेविनिर्ऋतेतुभ्यमस्तु ॥ ३९३ ॥ वरुण-
मन्त्रः—ॐ इममैवरुणश्शुधीहवमुद्याचमृडय। त्वाम

वस्युराचके ॥ ३९४ ॥ वायुमन्त्रः—ॐ आनोनियुद्धिः
शुतिनीभिरद्धुरदंसहस्रिणीभिुरुपयाहिषुज्ञम्।
वायोऽअस्मिन्सर्वनेमादयस्वयुयम्पातस्वस्तिभिः
सदानः ॥ ३९५ ॥ सोममन्त्रः—ॐ वुयदंसोमव्रतेत
वमनस्तनूषुबिभ्रतः। प्रजावन्तःसचेमहि ॥ ३९६ ॥
ईशानमन्त्रः—ॐ तमीशानुञ्जगतस्तुस्थुषस्पति
न्धियञ्जिन्वमवसेहूमहेवुयम्। पूषानोषथावेद
सामसद्बुधेरक्षितापायुरदब्धःस्वस्तये ॥ ३९७ ॥

नवग्रहहवनमन्त्राः-तत्रादौ सूर्यहवनमन्त्रः-ॐ आकृष्णेन
रजसावर्त्तमानोनिवेशयन्मृतुम्मर्त्यं च । हिरण्ययेन
सवितारथेनादेवोषातिभुवनानिपश्यन् स्वाहा ॥४०४॥

चन्द्रहवनमन्त्रः-ॐ इमन्देवाऽअसपुत्क्रदःसुवद्ध
म्महतेक्षु त्रायमहतेज्ज्यैष्ठ्यायमहतेजानराज्ज्यायेन्द्र
स्येन्द्रियाय । इममुमुष्यपुत्रमुमुष्यैपुत्रमस्यैव्विशऽ
एषवोऽमीराजासोमोऽस्माकम्ब्रह्मणानां राजा
स्वाहा ॥४०५॥ भौमहवनमन्त्रः-ॐ अग्निर्मुर्द्धा

दिवःकुकुत्पतिःपृथिव्याऽअयम् । अपांरेतां
सिजिन्वतिस्वाहा ॥४०६॥ बुधहवनमन्त्रः-ॐ
उद्बुध्यस्वाग्नेप्रतिजागृहित्वमिष्ट्वापुर्त्तसं सृजेथा
मयञ्च । अस्मिन्सुधस्थेऽअध्युत्तरस्मिन्विश्वेदेवा
यजमानश्चसीदत स्वाहा ॥४०७॥ बृहस्पतिहवन-
मन्त्रः-ॐ बृहस्पतेऽअतियदुर्व्योऽअर्हाद्युमद्विभा
तिक्क्रतुमुज्जनेषु । यद्दीदयच्छर्वसऽऋतप्प्रजातुतदु
स्मासुद्रविणन्धेहिचित्रम् स्वाहा ॥४०८॥ शुक्र-

हवनमन्त्रः—ॐ अत्रात्परिस्तुतोरसुम्ब्रह्मणाव्युपि
 बत्क्षत्रम्पयःसोमम्पुजापतिः। ऋतेनसुत्यमिन्द्रियं
 विपानंष्टुक्क्रमन्धसुऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोऽमृतम्पथु
 स्वाहा ॥ ४०९ ॥ शनैश्चरहवनमन्त्रः—ॐ शन्नोदेवीरु
 भिष्टृयुऽआपोभवन्तुपीतये। शंख्योरुभिस्त्रवन्तुनः
 स्वाहा ॥ ४१० ॥ राहुहवनमन्त्रः—ॐ कयानश्चिश्चुत्र
 ऽआभुवदुतीसुदावृधुःसखा। कयाशचिष्ठयावृता
 स्वाहा ॥ ४११ ॥ केतुहवनमन्त्रः—ॐ केतुङ्कुण्वत्र

गुणल-
 यजु-
 र्वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता

१४४

केतवेपेशोमर्ष्याऽअपेशसे। समुषद्भिरजायथाः
 स्वाहा ॥ ४१२ ॥ अधिदेवताहवनमन्त्राः—तत्रादौ ईश्वर-
 हवनमन्त्रः— ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिर्मुष्टिर्वर्द्ध-
 नम्। उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्
 स्वाहा ॥ ४१३ ॥ उमाहवनमन्त्रः—ॐ श्रीश्चतेलक्ष्मी
 श्रुपत्यावहोरात्रेपाशश्चैनक्षत्राणिरूपमृशिश्वनौष्या
 त्तम्। इष्णन्निषाणामुम्मऽइषाणसर्वलोकम्मऽइषाण
 स्वाहा ॥ ४१४ ॥ स्कन्दहवनमन्त्रः—ॐ षट्कक्रन्दः

गुणल-
 यजु-
 र्वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता

१४५

प्रथमञ्जायमानऽउद्यन्त्समुद्रादुतवापुरीषात्। श्येनस्य
पुक्षाहरिणस्यबाहूऽउपस्तुत्युम्महिजातन्तैऽअर्घन्
स्वाहा॥४१५॥ विष्णुहवनमन्त्रः-ॐ विष्णुणोरुराट्
मसि विष्णुणोः शन्नप्त्रैस्तथो विष्णुणोः स्यूरसि विष्णुणो
दधुवोऽसि। विष्णुणवमसि विष्णुणवेत्वा स्वाहा॥४१६॥
ब्रह्महवनमन्त्रः-ॐ ब्रह्मजज्ञानम्प्रथमम्पुरस्ताद्विसी
मतः सुरुचौवेनऽआवह। सबुध्न्याऽउपमाऽअस्य विष्टाः
सुतश्च योनिमसतश्च विव॥४१७॥ इन्द्रहवनमन्त्रः-ॐ

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवः शूरमिन्द्रम्।
हव्यामिशुक्क्रम्पुरुहुतमिन्द्रं स्वस्तिनो मघवा
धात्विन्द्रः स्वाहा॥४१८॥ यमहवनमन्त्रः-ॐ यमा
यत्त्वामुखायत्त्वासूष्यस्यत्त्वातपसे। देवस्त्वासविता
मदध्वानक्तुपृथिव्याः सुस्पृशस्पाहि। अर्चिचरसि
शोचिरसितपोऽसि स्वाहा॥४१९॥ कालहवनमन्त्रः-
ॐ कार्षीरसिमुद्रस्यत्वाक्षित्याऽउन्नयामि। समापो
ऽअद्भिरगमतु समोषधीभिरोषधीः स्वाहा॥४२०॥

चित्रगुप्तहवनमन्त्रः-ॐ चित्रावसोस्वस्तितेपारमशीय
स्वाहा ॥४२१॥ प्रत्यधिदेवताहवनमन्त्राः-तत्रादौ अग्नि-
हवनमन्त्रः-ॐ अग्निन्दुतम्पुरोदधेहव्युवाहुमुपब्रुवे ।
देवाँरऽआसायादिह स्वाहा ॥४२२॥ अपां हवनमन्त्रः-
ॐ अपस्वन्तरमृतमुप्सुभेषजमुपामुतप्प्रशस्तिष्वश्व
भवतव्राजिनः । देवीरापायोवऽऊर्मिः प्रतूर्तिः कु
कुन्माञ्वाजुसास्तेनायम्वाजं ऽसेत् स्वाहा ॥४२३॥
पृथिवीहवनमन्त्रः-ॐ स्योनापृथिविनोभवानृक्षरा

निवेशनी । यच्छानुः शर्मा सुप्रथाः स्वाहा ॥४२४॥
विष्णुहवनमन्त्रः-ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमेत्रेधा
निदधेपुदम् । समूढमस्यपां सुरे स्वाहा ॥४२५॥
इन्द्रहवनमन्त्रः-ॐ त्रातारुमिन्द्रमवितारुमिन्द्र
हवेहवेसुहवुः शूरमिन्द्रम् । हव्यामिशुक्क्रम्पुरुहुत
मिन्द्रं स्वस्तिनोमघवाधात्विन्द्रः स्वाहा ॥४२६॥
इन्द्राणीहवनमन्त्रः-ॐ अदित्यैरास्नासीन्द्राण्या
ऽउष्णीषः । पूषासिधुर्मायदीष्व स्वाहा ॥४२७॥

प्रजापतिहवनमन्त्रः—ॐ प्रजापतेन त्वदेतान्युभ्यो
विश्वारूपाणि परितावभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो
ऽअस्तु वयं स्यामपतयोरयीणाम् स्वाहा ॥ ४२८ ॥

सर्पहवनमन्त्रः—ॐ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो षेके च पृथिवी
मनु । षेऽअन्तरिक्षे षे दिवितेभ्यः सर्पेभ्यो नमः
स्वाहा ॥ ४२९ ॥ पञ्चलोकपालहवनमन्त्राः—तत्रादौ

गणेशहवनमन्त्रः—ॐ गुणानां त्वा गुणपतिं हवामहे
प्प्रियाणां त्वा प्रियपतिं हवामहे निधीनां त्वानि

धिपतिं हवामहे वसो मम । आहमजानि गर्भधमा
त्त्वमजसि गर्भधम् स्वाहा ॥ ४३० ॥ दुर्गाहवन-
मन्त्रः—ॐ अम्बेऽअम्बिकेऽम्बालिकेन मानयति

कश्चन । ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकाङ्काम्पीलवासिनीम्
स्वाहा ॥ ४३१ ॥ वायुहवनमन्त्रः—ॐ वातो वामनो

वागन्धुर्वाः सुप्तविदः शतिः । तेऽअग्रे श्वमयुञ्जस्तेऽ
अस्मिन्नुवमादधुः स्वाहा ॥ ४३२ ॥ आकाश-

हवनमन्त्रः—ॐ घृतदधृतपावानः पिबतु वसां वसापा

❖ ❖ वानहंपिबतान्तरिक्षस्यहुविरसिस्वाहा। दिशःप्रदिश
 ❖ ❖ ॐ आदिशोविदिशोऽउदिशोदिग्बभ्यः स्वाहा ॥ ४३३ ॥
 ❖ ❖ अश्विनीकुमारहवनमन्त्रः-ॐ यावाङ्कशामधुमृत्यश्च
 ❖ ❖ नासुनृतावती। तयायुजमिमिक्षतम् स्वाहा ॥ ४३४ ॥
 ❖ ❖ वास्तोष्पतिहवनमन्त्रः-ॐ वास्तोष्पतेजप्रति जानीह्य
 ❖ ❖ स्मान्स्वावेशोऽअनमीवोभवानः। यत्त्वेमहेप्रतितन्नो
 ❖ ❖ जुषस्वशन्नोभवद्विपदेशंचतुष्पदे स्वाहा ॥ ४३५ ॥
 ❖ ❖ क्षेत्राधिपतिहवनमन्त्रः-ॐ नृहिस्पशमविदन्नय

❖ ❖ मुस्माद्वैश्वानुरात्पुंरऽएतारमुग्नेः। एमेनमवृधन्नमृता
 ❖ ❖ ॐ अमर्त्यं वैश्वानुरक्षेत्रजित्यायदेवाः स्वाहा ॥ ४३६ ॥
 ❖ ❖ दशदिक्पालहवनमन्त्राः-तत्रादौ इन्द्रहवनमन्त्रः-ॐ
 ❖ ❖ त्रातारुमिन्द्रमवितारु मिन्द्रुहवैहवेसुहवुहशूरमिन्द्रम्।
 ❖ ❖ हव्यामिशुक्क्रम्पुरुहुतमिन्द्रंॐ स्वस्तिनोमघवाधा
 ❖ ❖ त्विन्द्रः स्वाहा ॥ ४३७ ॥ अग्निहवनमन्त्रः-ॐ त्वन्नो
 ❖ ❖ ॐ अग्नेतवदेवपायुभिर्मघोनोरक्षतुन्वृश्चवन्द्य। त्राता
 ❖ ❖ तोकस्युतनयेगवामस्य निमेषुहुरक्षमाणस्तवव्रते

❖ स्वाहा ॥ ४३८ ॥ यमहवनमन्त्रः—ॐ असिषुमो
 ❖ ॥ अस्यादित्योऽर्ध्वन्नसिन्त्रितोगुह्येनव्रतेन । असिसो
 ❖ मेनसुमयाविपृत्तक्तऽआहुस्तेत्रीणिदिविबन्धनानि
 ❖ स्वाहा ॥ ४३९ ॥ निर्रहतिहवनमन्त्रः—ॐ असुन्वन्तु
 ❖ मयजमानमिच्छस्तेनस्येत्यामन्त्रिर्वहितस्वर्करस्य ।
 ❖ अन्त्र्यमुस्मदिच्छुसातऽइत्यानमोदेविनिर्रहतेतुब्ध्य
 ❖ मस्तु स्वाहा ॥ ४४० ॥ वरुणहवनमन्त्रः—ॐ इममे
 ❖ वरुणश्श्रुधीहवमुद्याचमृडय । त्वामवस्युराचके

❖ स्वाहा ॥ ४४१ ॥ वायुहवनमन्त्रः—ॐ आनोनियुद्धिः
 ❖ श्रुतिनीभिरद्धुरदःसहस्त्रिणीभिरुपयाहिषुज्ञम् । वायौ
 ❖ ॥ अस्मिन्त्सर्वनेमादय स्वयुयम्पातस्वस्तिभिःसदानं
 ❖ स्वाहा ॥ ४४२ ॥ सोमहवनमन्त्रः—ॐ वुयदःसौमव्रतेतव
 ❖ मनस्तनूषुबिभ्रतः । प्रजावन्तःसचेमहि स्वाहा ॥ ४४३ ॥
 ❖ ईशानहवनमन्त्रः—ॐ तमीशानुञ्जगतस्तुस्थुषस्प
 ❖ तिन्धियञ्जिन्वमवसेहूमहेवुयम् । पूषानोषथावेदसाम
 ❖ सद्बुधेरक्षितापायुरदब्धःस्वस्तये स्वाहा ॥ ४४४ ॥

ब्रह्महवनमन्त्रः—ॐ ब्रह्मजज्ञानम्प्रथमम्पुरस्ताद्वि
सीमृतःसुरुचौवेनऽआवहं । सबुद्ध्याऽउपमाऽअस्य
विष्णुःसुतश्चयोनिमसतश्च्युद्विवः स्वाहा ॥ ४४५ ॥

अनन्तहवनमन्त्रः—ॐ स्योनापृथिविनोभवानृक्षुरा
निवेशनी । यच्छानुःशर्मसुप्रथाः स्वाहा ॥ ४४६ ॥

प्रधानदेवताहवनमन्त्राः—तत्रादौ गणपतिहवनमन्त्रः—
हरिःॐ गुणानान्त्वागुणपतिहवामहेप्प्रियाणां
न्त्वाप्प्रियपतिहवामहेनिधीनान्त्वानिधिपतिहवा

१. 'यस्य देवस्य यो होमस्तस्य मन्त्रेण होमयेत्।' (यज्ञमीमांसा पृष्ठ सं० ३००)

महेवसोमम । आहर्मजानिगर्भधमात्त्वमजासिगर्भ
धम् स्वाहा ॥ ४४७ ॥ दुर्गाहवनमन्त्रः—ॐ अम्बे

ऽअम्बिकेऽम्बालिकेनमानयतिकश्चुन । ससस्त्य
श्वकःसुभद्रिकाङ्काम्पीलवासिनीम् स्वाहा ॥ ४४८ ॥

विष्णोर्हवनमन्त्रः—ॐ तदिद्विष्णोःपरमम्पदहसदा
पश्यन्तिसुरयः । दिवीवृचक्षुराततम् स्वाहा ॥ ४४९ ॥

सूर्यस्य हवनमन्त्रः—ॐ आकृष्णोनुरजसावर्त्त
मानोनिवेशयन्नमृतंमर्त्यं च । हिरण्ययैनसवितारथेना

२. सर्वे मन्त्राः प्रयोक्तव्याः स्वाहान्ता होमकर्मसु । (प्रयोगसार)

❖ देवोयातिभुवनानिपश्यन् स्वाहा ॥ ४५० ॥ शिवस्य
 ❖ हवनमन्त्रः—ॐ नमस्तेरुद्रमुन्यवऽउतोतुऽइषवेनमः ।
 ❖ बाहुभ्यामुततेनमः स्वाहा ॥ ४५१ ॥ कृष्णस्य हवन-
 ❖ मन्त्रः—ॐ कृष्णोस्याखरेष्ठुोग्रयेत्त्वाजुष्टुम्प्रोक्षामि
 ❖ वेदिरसिबर्हिषेत्त्वाजुष्टुम्प्रोक्षामिबर्हिरसिस्तुगभ्यस्त
 ❖ वाजुष्टुम्प्रोक्षाम्यदित्यैव्युन्दनम् स्वाहा ॥ ४५२ ॥
 ❖ राधाया हवनमन्त्रः—ॐ श्वात्रास्थवृत्रतुरोराधोगूर्ता
 ❖ ऽअमृतस्यपत्नीः । तादेवीर्देवत्रेमम्व्यज्ञत्रयतोपहृताः

गुवल-
 यजु-
 र्वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता

१५८

❖ सोमस्यपिबत स्वाहा ॥ ४५३ ॥ श्रीरामस्य हवन-
 ❖ मन्त्रः—ॐ प्रतदिद्विष्णुस्तवतेवीर्येणमृगोनभीमः
 ❖ कुचुरोगिरिष्ठाः । यस्योरुषुत्रिषुविक्रमणेष्वधिक्षि
 ❖ यन्तिभुवनानिद्विश्वा स्वाहा ॥ ४५४ ॥ हनुमद्धवन-
 ❖ मन्त्रः—ॐ आतित्थ्यरूपम्मासरम्महावीरस्यनुग्रहः ।
 ❖ रूपमुपसदामेतत्तिस्त्रोरात्रीःसुरासुता स्वाहा ॥ ४५५ ॥
 ❖ नारायणस्य हवनमन्त्रः—ॐ विष्णोरुराटमसिविष्णोः
 ❖ शनप्त्रैस्थोविष्णोःस्यूरसिविष्णोर्बुवोसि । वैष्णव

गुवल-
 यजु-
 र्वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता

१५९

❖ मसिबिष्णवेत्त्वा स्वाहा ॥ ४५६ ॥ लक्ष्म्या हवन-
 ❖ मन्त्रः—ॐ श्रीश्चतेलुक्ष्मीश्चपत्न्यावहोरात्रेपाश्वे
 ❖ नक्षत्राणिरूपमुश्विनौव्यात्तम् । इष्णान्निषाणामुम्म
 ❖ इषाणसर्वलोकम्मइषाण स्वाहा ॥ ४५७ ॥ नृसिंहस्य
 ❖ हवनमन्त्रः—ॐ प्रतदिद्विष्णुस्तवतेद्वीर्ष्येणमृगोन
 ❖ भीमःकुचुरोगिरिष्ठाः । यस्योरुषुत्रिषुविक्रमणे
 ❖ ष्वधिक्षियन्तिभुवनानिद्विश्वा स्वाहा ॥ ४५८ ॥
 ❖ काल्या हवनमन्त्रः—ॐ कुन्याऽइववहतुमेतुवाऽ

❖ उऽअञ्जुञ्जानाऽअभिचाकशीमि । यत्रसोमःसूयते
 ❖ यत्रयुजोघृतस्युधाराऽअभितत्पवन्ते स्वाहा ॥ ४५९ ॥
 ❖ गायत्र्या हवनमन्त्रः—ॐ गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यनुष्टु
 ❖ प्पुङ्क्त्यामह । बृहत्युष्णिहाकुकुप्सूचीभिःशम्य
 ❖ न्तुत्वा स्वाहा ॥ ४६० ॥ सरस्वत्या हवनमन्त्रः—
 ❖ ॐ पावकानःसरस्वतीवाजैभिर्वाजिनीवती । यज्ञम्वष्टु
 ❖ धियावसुः स्वाहा ॥ ४६१ ॥ गङ्गाया हवनमन्त्रः—
 ❖ ॐ ऐन्द्रःप्राणोअङ्गैरङ्गैर्निदीद्वयदैन्द्रऽउदानोऽअङ्गै

अङ्गेनिधीतः । देवत्त्वष्टुर्भूरितेसऽसमेतुसलक्ष्माय
द्विषुरूपम्भवाति । देवन्नायन्तुमवसेसखायोनुत्वामाता
पितरोमदन्तु स्वाहा ॥ ४६२ ॥ श्यामदेवस्य हवन-
मन्त्रः—ॐ अश्यामुतङ्काममग्नेतवोतीऽअश्याम
रुयिष्ठरयिवःसुवीरम् । अश्यामुवाजमुभिवाजयन्तो
श्यामद्युम्प्रमजरुजरन्ते स्वाहा ॥ ४६३ ॥ भैरवस्य
हवनमन्त्रः—ॐ येभूतानामधिपतयोद्विशिखासः
कपर्दिनः । तेषां सहस्रयोजुनेवधन्वानितन्मसि

स्वाहा ॥ ४६४ ॥ वरुणहवनमन्त्रः—ॐ तत्त्वायामि
ब्रह्मणावन्दमानुस्तदाशास्तेषजमानोहविर्बिभः ।
अहैडमानोवरुणेहबोध्युरुशऽसुमानुऽआयुःप्रमौषीः
स्वाहा ॥ ४६५ ॥ विष्णुयागहवनमन्त्राः—हरिःॐ
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । सभूमिऽ
सुर्वतःस्पृत्वात्यतिष्ठदशाङ्गुलम् स्वाहा ॥ ४६६ ॥
पुरुषएवेदऽसर्वंयद्भूतम्यच्चैभाव्यम् । उतामृतत्व
स्येशानोयदन्नेनातिरोहति स्वाहा ॥ ४६७ ॥ एता

वानस्यमहिमातो ज्यायांश्चुपूरुषः । पादोऽस्य विश्वा
भूतानि त्रिपादुस्यामृतं दिवि स्वाहा ॥ ४६८ ॥ त्रिपा
दूर्ध्व उदैत्पूरुषः पादोऽस्येहा भवत्पुनः । ततो विष्वङ्
व्यक्रामत्साशनानश्ने अभि स्वाहा ॥ ४६९ ॥ ततो
विराड्जायत विराजो अधिपूरुषः । सजातो अत्यरि
च्यत पश्चाद्भूमि मथो पुरः स्वाहा ॥ ४७० ॥ तस्माद्यज्ञा
त्सर्वहुतः सम्भृतम्पृषदाज्यम् । पशूँस्ताँश्चुक्रे वायुव्या
नारुण्याग्राम्याश्चुषे स्वाहा ॥ ४७१ ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्व

हुत ऋचुः सामानि जज्ञिरे । छन्दाँं सिजज्ञिरे तस्माद्य
जुस्तस्मादजायत स्वाहा ॥ ४७२ ॥ तस्मादश्वा अजा
यन्तु ये केचो भूयादतः । गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्मा
ज्जाताऽअजावयः स्वाहा ॥ ४७३ ॥ तम्यज्ञम्बर्हिषि
प्रौक्षन्पूरुषञ्जातमग्रतः । तेन देवाऽअयजन्त साध्या
ऽऋषयश्चुषे स्वाहा ॥ ४७४ ॥ चत्पूरुषं व्यदधुः
कतिधा व्यकल्पयन् । मुखं द्विमस्यासीत्किम्बाहू किमूरु
पादा उच्येते स्वाहा ॥ ४७५ ॥ ब्राह्मणोऽस्य मुख

मासीद्वाहुराजन्यः कृतः । ऊरुतदस्युषद्वैश्यः
पुद्ग्याऽशुद्रोऽअजायत स्वाहा ॥ ४७६ ॥ चन्द्रमा
मनसोजातश्चक्षुः सूर्योऽअजायत । श्रोत्राद्वायुश्च
प्राणश्चमुखादुग्निरजायत स्वाहा ॥ ४७७ ॥ नाभ्या
ऽआसीदुत्तरिक्षऽशीर्ष्णोद्यौः समवर्तत । पुद्ग्याम्भूमि
र्दिशः श्रोत्रात्तथालोकाँः २ अकल्पयन् स्वाहा ॥ ४७८ ॥
वत्पुरुषेण हविषा देवायुजमर्तन्वत । वसन्तोऽस्या
सीदाज्यं ग्रीष्मदुधमः शरद्धुविः स्वाहा ॥ ४७९ ॥

सुप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सुप्तसुमिधः कृताः । देवा
वद्युजन्तन्वाना अबध्नन्पुरुषम्पशुम् स्वाहा ॥ ४८० ॥
युजेनयुजमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते हुना कम्महिमानः सचन्तु यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः
स्वाहा ॥ ४८१ ॥ १ रुद्रयागहवनमन्त्राः - हरिः ॐ
नमस्ते रुद्रमन्यव उतोतु इषवे नमः । बाहुभ्यामुत ते नमः
स्वाहा ॥ ४८२ ॥ याते रुद्रशिवा तु नूरघोराऽपापका
शिनी । तयानस्तु न्ववाशन्तमया गिरिशन्ताभिचाक

शीहि स्वाहा ॥ ४८३ ॥ यामिषुंगिरिशन्तुहस्तैविभुष्य
स्तवे । शिवाङ्गिरिऋतां कुरुमाहिंसीः पुरुषञ्जगत्
स्वाहा ॥ ४८४ ॥ शिवेनुवचसात्त्वागिरिशाऽच्छावदा
मसि । यथानुःसर्वमिज्जगदयुक्ष्मऽसुमनाऽअसत्
स्वाहा ॥ ४८५ ॥ अद्ध्यवोचदधिवुक्ताप्प्रथमोदैव्यो
भिषक् । अहोँश्चसर्वाँश्चम्भयुन्स्वाँश्चयातुधान्यो
ऽधुराचीःपरासुव स्वाहा ॥ ४८६ ॥ असौयस्ताम्प्रो
ऽअरुणऽउतब्बभ्रुःसुमङ्गलः । येचैनंरुद्राऽअभितो

दिक्षुश्रिताःसहस्रशोऽवैषाँहेडईमहे स्वाहा ॥ ४८७ ॥
असौषोऽवसर्पीतिनीलग्रीवोविलोहितः । उतैनङ्गोपाऽअ
दृश्रन्नदृश्रन्नुदहार्यःसदृष्टोमृडयातिनः स्वाहा ॥ ४८८ ॥
नमोऽस्तुनीलग्रीवायसहस्राक्षायमीदुषे । अथोयेऽअस्य
सत्वानोहन्तेभ्योऽकरुन्नमः स्वाहा ॥ ४८९ ॥ प्रमुञ्च
धन्वन्स्त्वमुभयोरात्वन्योर्ज्याम् । याश्चतेहस्तऽइषवः
पराताभगवोवप स्वाहा ॥ ४९० ॥ विज्यन्धनुःकप
दिनोविशल्योबाणावाँरुत । अनैशन्नस्युयाऽइषव

ॐ आभुरस्यनिषङ्गुधिः स्वाहा ॥ ४९१ ॥ घातेहेतिर्मी
दुष्टमबभूवतेधनुः । तयास्मान्विश्वतस्त्वमयुक्ष्मया
परिभुज स्वाहा ॥ ४९२ ॥ परितेधन्वनोहेतिरस्मान्वृणक्तु
विश्वतः । अथोषऽङ्गुधिस्तवारेऽअस्मिन्निधैहितम्
स्वाहा ॥ ४९३ ॥ अवृतत्यधनुष्ट्वहसहस्राक्षशतै
षुधे । निशीर्ष्यशुल्ल्यानाम्मुखाशिवोनःसुमना
भव स्वाहा ॥ ४९४ ॥ नमस्तुऽआयुधायानातताय
धृष्णावै । उभाब्भ्यामुततेनमौबाहुब्भ्यान्तव धन्वने

स्वाहा ॥ ४९५ ॥ मानोमहान्तमुतमानोऽअर्भुकम्मान्
ऽउक्षन्तमुतमानऽउक्षितम् । मानोवधीःपितरम्मोत
मातरम्मानःप्रियास्तन्वोरुद्ररीरिषः स्वाहा ॥ ४९६ ॥
मानस्तोकेतनयेमानुऽआयुषिमानोगोषुमानोऽअश्वे
षुरीरिषः । मानोवीरान्नुद्रभामिनोवधीर्हविष्मन्तःसदु
मित्त्वाहवामहे स्वाहा ॥ ४९७ ॥ १सूर्ययागहवन
मन्त्राः—ॐ विभ्राड्बृहत्पिबतुसोम्यम्मदध्वायुर्दध

द्युजपतावविहृतम्। वार्तजूतोऽघोअभिरक्षतित्मना
प्रजाःपुपोषपुरुधाविराजति स्वाहा॥४९८॥ उदुत्यं
जातवेदसन्देवंवहन्तिकेतवः। दुशेविश्वायुसूष्यम्
स्वाहा॥४९९॥ येनापावकुचक्षसाभुरण्यन्तुअनाँ२
अनु। त्वंवरुणपश्यसि स्वाहा॥५००॥ दैव्यावध्वर्यु
आगतुष्टरथैनसूष्यत्वचा। मद्ध्वायुज्जुसमञ्जाथे।
तम्प्रलथायम्वेनश्चित्रन्देवानाम् स्वाहा॥५०१॥ तं
प्रलथापुर्वथाविश्वथेमथा ज्येष्ठतातिम्बर्हिषदुष्टस्वर्वि

दम्। प्रतीचीनम्बृजनंदोहसे धुनिमाशुअयन्तुमनुया
सुवर्धीसे स्वाहा॥५०२॥ अयंवेनश्चौदयुत्पृश्नि
गर्भाज्योतिर्जरायूरजसोवि माने। इममुपांस्सङ्गमे
सूष्यस्युशिशुन्नविप्रामुतिभीरिहन्ति स्वाहा॥५०३॥
चित्रं देवानामुदगादनीकुञ्चक्षुर्मित्रस्यवरुणस्याग्रेः।
आप्राद्यावापृथिवीअन्तरिक्षुष्टसूष्यआत्माजगतस्तस्थु
षश्च स्वाहा॥५०४॥ आनुइडाभिर्विदथैसुशुस्तिविश्वा
नरः सवितादेवएत। अपियथायुवानोमत्सथानोविश्वं

जगदभिपित्वेमनीषा स्वाहा ॥५०५॥ षट्पदकच्यवृत्र
 हन्नुदगाअभिसूच्य। सर्वतदिन्द्रतेवशै स्वाहा ॥५०६॥
 तुरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसिसूच्य। विश्वमाभासि
 रोचुनम् स्वाहा ॥५०७॥ तत्सूच्यस्य देवत्वन्तर्माहित्वं
 मद्दध्याकर्तुर्विततुः संजभार। षुदेदयुक्तहरितः
 सुधस्थादाद्रात्रीवासस्तनुतेसिमस्मै स्वाहा ॥५०८॥
 तन्मित्रस्यवरुणस्याभिचक्षेसूच्यो रूपङ्कुणुतेद्योरु
 पस्थै। अनुन्तमन्त्र्यद्रुशदस्युपाजः कृष्णमन्त्र्यद्धरितुः

गुवल-
 यजु-
 र्वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता

१७४

संभरन्ति स्वाहा ॥५०९॥ बणमुहाँ २ऽअसिसूच्य
 बडादित्यमुहाँ २ऽअसि। मुहस्तैसुतोमहिमापनस्यते
 ऽद्धादेवमुहाँ २ऽअसि स्वाहा ॥५१०॥ बट्सूच्य
 श्रवसामुहाँ २ऽअसिसुत्रादेवमुहाँ २ऽअसि। मुन्हादेवा
 नामसूच्यः पुरोहितो विभुज्योतिरदाभ्यम् स्वाहा ॥५११॥
 श्रायन्तइवसूच्यम्विश्वेदिन्द्रस्यभक्षत। वसूनिजातेजन
 मानुऽओजसाप्रतिभागन्नदीधिम स्वाहा ॥५१२॥ अद्या
 देवाऽउदितसूच्यस्यनिरः हंसः पिपृतानिरवुद्यात्।

गुवल-
 यजु-
 र्वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता

१७५

गुणल-
यजु-
तैदीय-
मन्त्र-
संहिता
१७६

तन्नो मित्रोवरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत
द्यौः स्वाहा ॥ ५१३ ॥ आकृष्णेनुरजसावर्तमानो निवेश
यन्नमृतं मर्त्यं च । हिरण्ययेन सवितारथेनादेवो याति भुव
नानि पश्यन् स्वाहा ॥ ५१४ ॥ १ गणेशयागहवनमन्त्राः—
ॐ आतूनऽइन्द्रवृत्रहन्तुस्माकमुर्ध्वमार्गहि । महान्महाभि
रूतिभिः स्वाहा ॥ ५१५ ॥ त्वमिन्द्रप्रतूर्तिष्वभि
विश्वाऽअसिस्पृधः । अशुस्तिहाजनिता विश्वतूर
सित्वन्तूर्ध्वतरुष्युतः स्वाहा ॥ ५१६ ॥ अनुतेशुष्मन्तु

गुणल-
यजु-
तैदीय-
मन्त्र-
संहिता
१७६

१. कलौ गणाधिपः श्रेष्ठस्तेनानन्तफलप्रदः । पूजयेद्देवदेवेशं सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ (यज्ञ-मीमांसा)

गुणल-
यजु-
तैदीय-
मन्त्र-
संहिता
१७७

रयन्तमीयतुः क्षोणी शिशुन्नमातरा । विश्वास्ते स्पृधः
श्नथयन्तमुन्यवैवृत्रं च दिन्द्रतूर्ध्वसि स्वाहा ॥ ५१७ ॥
यज्ञो देवानाम्प्रत्यैति सुम्प्रमादित्या सो भवतामृडयन्तः ।
आवोर्वाची सुमतिर्वृत्त्या दुहु होश्चिदुद्द्याव्रिवो वित्तरा
सत् स्वाहा ॥ ५१८ ॥ अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्टुष्ट
शिवेभिरुद्द्यपरिपाहिनोगयम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय
नव्यसेरक्षामाकिर्न्नोऽअघशोऽसऽईशत स्वाहा ॥ ५१९ ॥
प्रवीरयाशुचयोदहिरेवामदब्धर्षुभिर्मधुमन्तः सुता

गुणल-
यजु-
तैदीय-
मन्त्र-
संहिता
१७७

❖ संः । ब्रह्मवायोनियुतोऽष्टाह्यच्छापिबासुतस्यान्धसोम
 ❖ दाय स्वाहा ॥ ५२० ॥ गावऽउपावतातम्महीषज्ञस्य
 ❖ रप्सुदा । उभाकण्णाहिरण्यया स्वाहा ॥ ५२१ ॥
 ❖ काव्ययोरुजानेषुक्क्रत्वादक्षस्यदुरोणे । रिशादसासुध
 ❖ स्थऽआ स्वाहा ॥ ५२२ ॥ वाहनहोममन्त्राः—तत्रादौ
 ❖ गणपतिवाहनमूषकहवनमन्त्रः—ॐ एषतैरुद्रभागः सु
 ❖ हस्वस्त्राम्बिकयातञ्जुषस्वस्वाहैषतैरुद्रभागऽआखुस्ते
 ❖ पशुः स्वाहा ॥ ५२३ ॥ विष्णुवाहनगरुडहवनमन्त्रः—ॐ

❖ सुपुण्णोसिगुरुत्त्वमान्पृष्ठेपृथिव्याः सीद । भासांतरिक्षु
 ❖ मापृणज्ज्योतिषादिवमुत्तभानुतेजसादिशऽउदृष्टह
 ❖ स्वाहा ॥ ५२४ ॥ दुर्गावाहनसिंहहवनमन्त्रः—ॐ
 ❖ खड्गोवैश्वदेवः श्वाकृष्णः कुर्णोर्गर्दभस्तुरक्षुस्ते
 ❖ रक्षसामिन्द्रायसूकरः सिंहुहोमारुतः कृकलासः
 ❖ पिप्पकाशकुनिस्तेशरुव्यायैविश्वैषान्देवानाम्पृषतः
 ❖ स्वाहा ॥ ५२५ ॥ सूर्यवाहनअश्वरथहवनमन्त्रः—ॐ
 ❖ सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविताज्ज्योतिरुदयाँ २

ॐ अजस्रम् । तस्यपुषाप्प्रसुवेयातिविद्वान्सुम्पश्यन्त्रि
 श्वाभुवनानिगोपाः स्वाहा ॥ ५२६ ॥ शिववाहननन्दी-
 हवनमन्त्रः—ॐ आशुः शिशानोवृषभोनभीमोघना
 घ्नः क्षोभणश्चर्षणीनाम् । सुङ्कन्दनोनिमिषः एक
 वीरः शतहंसेनाऽअजयत्साकमिन्द्रः स्वाहा ॥ ५२७ ॥
 लक्ष्मीवाहनउलूकहवनमन्त्रः—ॐ वृषाहूत्रहूतुना
 माखुः कशौमान्थालस्तेपितृणाम्बलायाजगुरोवसू
 नाङ्गपिञ्जलः कुपोतऽउलूकः शशस्तेनिःकृत्यैवरुणा

यारुण्योमेषः स्वाहा ॥ ५२८ ॥ गायत्रीवाहनहंसहवन-
 मन्त्रः—ॐ हुहंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोतावेदि
 षदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्वयौमसदुब्जा
 गोजाऽऋतजाऽअद्विजाऽऋतम्बृहत् स्वाहा ॥ ५२९ ॥
 सरस्वतीवाहनहंसहवनमन्त्रः—ॐ हुहंसः शुचिषद्व
 सुरन्तरिक्षसद्धोतावेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरस
 दृतसद्वयौमसदुब्जागोजाऽऋतजाऽअद्विजाऽऋतं
 बृहत् स्वाहा ॥ ५३० ॥ गंगावाहनमकरहवनमन्त्रः—

ॐ पुरुषमृगश्चन्द्रमसोगोधाकालकादावाघाटस्तेव नु
स्पतीनाङ्कवाकुः सावित्रो हृष्टो वातस्य नाक्रोम करं
कुलीपयस्ते कूपारस्य हि यैश ल्यकः स्वाहा ॥ ५३१ ॥
भैरववाहनकुक्कुरहवनमन्त्रः - ॐ खड्गो वैश्वदेवः
श्वाकृष्णः कर्णो गर्दभस्तरक्षुस्ते रक्षसामिन्द्राय सूकरः
सिंहो मारुतः कृकलासः पिप्पकाशकुनिस्ते शरब्धायै
विश्वेषां देवानां मृषतः स्वाहा ॥ ५३२ ॥ दशदिक्पा-
लेभ्य एकतन्त्रेण बलयः - ॐ प्राच्यै दिशे स्वाहा वा

च्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे स्वाहा वा च्यै दिशे स्वाहा
पुती च्यै दिशे स्वाहा वा च्यै दिशे स्वाहा दी च्यै दिशे स्वाहा
वा च्यै दिशे स्वाहा दध्वायै दिशे स्वाहा वा च्यै दिशे स्वाहा
वा च्यै दिशे स्वाहा वा च्यै दिशे स्वाहा ॥ ५३३ ॥ सूर्या-
दिभ्य एकतन्त्रेण बलयः - ॐ ग्रहाऽऽज्जर्जुतयो
व्यन्तो विप्राय मुतिम् । तेषां विशिप्त्रियाणां वोऽहमिपु
मूर्ज्जुऽसमग्रभमुपयामगृहीतो सीन्द्राय त्वा जुष्टं हूँ
म्येष ते षो निरिन्द्राय त्वा जुष्टं तमम् ॥ ५३४ ॥ क्षेत्रपाल-

❖ बलयः-ॐ नुहिस्पशुमविदन्नन्यमुस्मादद्वैश्वानु
 रात्पुंरऽएतारमुग्नेः । एमेनमवृधन्नमृताऽअमर्त्यम्वैश्व
 नुरंक्षैत्रजित्यायदेवाः ॥५३५॥ बलिनिस्सारणमन्त्रः-
 ॐ हिङ्गारायस्वाहाहिङ्कृतायस्वाहाक्क्रन्दतेस्वाहा
 ऽवक्क्रन्दायस्वाहाप्रोथतेस्वाहाप्रप्प्रोथायस्वाहा
 गुन्धायस्वाहागघ्रातायस्वाहानिविष्टायस्वाहोपवि
 ष्टायस्वाहासन्दितायस्वाहावल्लगतेस्वाहासीनाय
 स्वाहाशयानायस्वाहास्वपतेस्वाहाजाग्रतेस्वाहाकू

❖ जतेस्वाहाप्रबुद्धायस्वाहाविजृम्भमाणायस्वाहा
 विचृत्तायस्वाहासङ्गानायस्वाहोपस्थितायस्वाहा
 ऽयनायस्वाहाप्रायणायस्वाहा ॥५३६॥ अष्टाहुति
 मन्त्राः-ॐ त्वन्नोऽअग्नेवरुणस्यविद्वान्देवस्यहेडो
 ऽअवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठोवह्नितमुंशोशुचानो
 विश्वाद्वेषाँसिप्प्रमुमुग्ध्युस्मत् ॥५३७॥ सत्त्वन्नो
 ऽअग्नेऽवमोभवोतीनेदिष्ठोऽअस्याऽउपसोऽप्युष्टौ ।
 अवयक्ष्वनोवरुणंरराणोवीहिर्मृडीकटसुहवोन

ॐ एधि ॥ ५३८ ॥ इममैवरुण श्शुधीहवमुद्याचमृडय ।
त्वामवस्युराचके ॥ ५३९ ॥ तत्त्वायामिब्रह्मणावन्द
मानस्तदाशास्तेषजमानोहविर्भिः । अहैडमानोवरुणेह
बोध्युरुशंसुमानुऽआयुःप्रमौषीःप्रमौषीः ॥ ५४० ॥
अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तिपाशश्चसत्यमित्वमयाऽअसि ।
अयानो यज्ञं ब्रह्मस्ययानोधेहि भेषजं स्वाहा ॥ ५४१ ॥
येतेशतम्बरुणयेसहस्रं यज्ञियाः पाशाविततामहान्तं ।
तेभिर्नोऽअद्यसवितोतद्विष्णुर्विश्वेमुञ्चन्तु मरुतः

स्वर्काः ॥ ५४२ ॥ उदुत्तुमम्बरुणपाशमुस्मदवीधुमं
द्विमध्युमं श्श्रथाय । अथाव्ययमादित्यव्रतेतवाना
गसोऽअदितयेस्याम ॥ ५४३ ॥ भवतन्नः समनसौ सचैत
सावरेपसौ । मायुज्ञं हिंसिष्टुम्मायुज्ञपतिञ्जातवेद
सौशिवौ भवतमुद्यनः ॥ ५४४ ॥ पूर्णाहुतिमन्त्राः—
ॐ समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ २ ॥ उदारुदुपां शुनासमं
मृतत्त्वमानट् । घृतस्युनामुगुह्यं व्यदस्ति जिह्वादेवानाम्
मृतस्युनाभिः ॥ ५४५ ॥ वयन्नामुप्प्रब्रवामाघृतस्या

❖ स्मिन्त्युज्ञेधार यामानमौभिः । उपब्रह्माश्रृणवच्छु
 ❖ स्यमानुञ्चतुःशृङ्गोऽवमीदगौरऽएतत् ॥ ५४६ ॥ चत्वारि
 ❖ शृङ्गात्रयोऽस्युपादाद्वेशीर्षेसुप्तहस्तासोऽस्य ।
 ❖ त्रिधाबुद्धोवृषभोरौरवीतिमुहोदेवोमर्त्यो २ ॥ ५४७ ॥ ॐ त्रिधाहितम्पुणिभिर्गुह्यमानुङ्ग
 ❖ विवेश ॥ ५४७ ॥ ॐ त्रिधाहितम्पुणिभिर्गुह्यमानुङ्ग
 ❖ विदेवासौघृतमन्त्रविन्दन् । इन्द्रऽएकं सूच्यऽएकं
 ❖ जानवेनादेकं स्वधयानिष्टृतक्षुः ॥ ५४८ ॥ एता
 ❖ ऽअर्षन्तिहृद्यात्समुद्राच्छुतव्रजारिपुणानावचक्षे ।

शुक्ल-
 यजु-
 र्वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता
 १८८

❖ घृतस्युधाराऽअभिचाकशीमिहिरुण्ययोर्वेतुसोम
 ❖ द्यऽआसाम् ॥ ५४९ ॥ सम्यक्स्त्रवन्तिसुरितोन
 ❖ धेनाऽअन्तर्हृदामनसापूयमानाः । एतेऽअर्षन्त्यूर्म
 ❖ यौघृतस्यमृगाऽइवक्षिपुणोरीषमाणाः ॥ ५५० ॥
 ❖ सिन्धोरिवप्राच्छुनेशूघनासोव्वातप्रमियः पतयन्ति
 ❖ यद्वाः । घृतस्युधाराऽअरुषोनवाजीकाष्ठाभिन्दन्नुर्मि
 ❖ भिःपिन्त्रमानः ॥ ५५१ ॥ अभिप्रवन्तुसमनेवयोषाः
 ❖ कल्याणयुःसमयमानासोऽअग्निम् । घृतस्युधाराः

शुक्ल-
 यजु-
 र्वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता
 १८९

सुमिधोनसन्तुताजुषाणोहर्षतिजातवेदाः ॥५५२॥
 कुत्र्याऽइववहुतुमेतुवाऽउऽअञ्जुञ्जानाऽअभिचाक
 शीमि। यत्रसोमःसुयतेयत्रयज्ञोघृतस्युधाराऽअभि
 तर्पवन्ते ॥५५३॥ अब्भ्यर्षतसुष्टुतिङ्गव्यमाजिमस्मा
 सुभद्राद्विणानिधत्त। इमंयज्ञत्रयतदेवतानोघृतस्य
 धारामधुमत्पवन्ते ॥५५४॥ धामन्तेविश्वम्भुवन्म
 धिश्श्रतमुन्तःसमुद्रेहद्यन्तरायुषि। अपामनीकेसमिथे
 यऽआभृतस्तमश्याममधुमन्तन्तऽकुर्मिम् ॥५५५॥

गुक्ल-
 यजु-
 वैदीय-
 मन्त्र-
 संहिता

१९०

पुनस्त्वाऽऽदित्यारुद्रावसवःसमिन्धताम्पुनर्ब्रह्माणो
 वसुनीथयज्ञैः। घृतेनत्वन्तुन्वंवर्द्धयस्वसुत्याःसन्तु
 यजमानस्युकामाः ॥५५६॥ पूण्णाद्विपरापतसु
 पूण्णापुनरापत। वस्नेवविक्रीणावहाऽइषमूर्ज्जिदं
 शतक्क्रतो ॥५५७॥ वसोर्द्धारामन्त्राः-ॐ सुप्ततै
 ऽअग्रेसुमिधःसुप्तजिह्वाःसुप्तऽऋषयःसुप्तधाम
 प्रियाणि। सुप्तहोत्राःसप्तधात्वायजन्तिसुप्तयोनी
 रापृणस्वघृतेनस्वाहा ॥५५८॥ शुक्क्रज्जयोतिश्च

गुक्ल-
 यजु-
 वैदीय-
 मन्त्र-
 संहिता

१९१

❖ चित्रज्ज्योतिश्चज्ज्योतिष्माँश्च । शुक्क्रश्चचक्रुः ॥ ५५९ ॥ ईदृक्षांश्चादृक्षांश्चसुदृक्षांश्च
 ❖ पाश्चात्याहः ॥ ५५९ ॥ ईदृक्षांश्चादृक्षांश्चसुदृक्षांश्च
 ❖ प्रतिसदृक्षांश्च । मितश्चसमितश्चसभराहः ॥ ५६० ॥
 ❖ ऋतश्चसत्यश्चदधुवश्चधुरुणाश्च । धृतांचविधृतांच
 ❖ विधारयः ॥ ५६१ ॥ ऋतुजिच्चसत्यजिच्चसेनुजिच्चसु
 ❖ षेणाश्च । अन्तिमित्रश्चदूरेऽमित्रश्चगुणः ॥ ५६२ ॥
 ❖ ईदृक्षांसऽएतादृक्षांसऽऊषुणांसुदृक्षांसुप्रतिस
 ❖ दृक्षांसुऽएतन । मितांसश्चसमितासोनोऽअद्यसभर

शुक्ल-
 यजु-
 वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता
 १९२

❖ सोमरुतोऽयज्ञेऽअस्मिन् ॥ ५६३ ॥ स्वतवाँश्चप्रघा
 ❖ सीचसान्तपुनश्चगृहमेधीच । कक्रीडीचशाकीचौ
 ❖ ज्जेषी ॥ ५६४ ॥ इन्द्रन्दैवीर्विशौमुरुतोऽनुवत्कर्मा
 ❖ नोऽभवन्त्यथेन्द्रन्दैवीर्विशौमुरुतोऽनुवत्कर्मानोऽभ
 ❖ वन् । एवमिमंयजमानन्दैवीश्चविशौमानुषीश्चानु
 ❖ वत्कर्मानोभवन्तु ॥ ५६५ ॥ इमंस्तनुमूर्जस्वन्त
 ❖ न्धयापाम्प्रपीनमग्नेसरिरस्युमदध्यै । रत्नंशुषस्व
 ❖ मधुमन्तमर्वन्तसमुद्रियुःसदनुमाविशस्व ॥ ५६६ ॥

शुक्ल-
 यजु-
 वेदीय-
 मन्त्र-
 संहिता
 १९३

घृतमिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते शिश्रुतो घृतम्बस्य धाम ।
 अनुष्वधमावहमादयस्व स्वाहा कृतं वृष भव क्षिह
 द्यम् ॥ ५६७ ॥ भस्मधारणमन्त्रः—ॐ त्र्यायुषञ्जुम
 दग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । षडेवेषु त्र्यायुषन्तन्नोऽ
 अस्तु त्र्यायुषम् ॥ ५६८ ॥ बहिर्होममन्त्रः—ॐ देवा गा तु
 विदो गा तुं वित्वा गा तु मित । मनसस्पतऽहुमन्दैव यज्ञं
 स्वाहा वातैधाः ॥ ५६९ ॥ अभिषेकमन्त्राः— देवस्य
 त्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता

ष्ठ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्धन्त्रिये दधामि बृह
 स्पतैष्ट्वा साम्प्राज्येनाभिषिञ्चाम्यसौ ॥ ५७० ॥
 देवस्य त्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
 हस्ता ष्ठ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्धन्त्रेणाग्नेः
 साम्प्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥ ५७१ ॥ देवस्य त्वासवितुः
 प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ता ष्ठ्याम् । अश्विनौ
 भैषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसायाभिषिञ्चापि सरस्वत्यै
 भैषज्येन वीर्यायान्नाद्यायाभिषिञ्चामीन्द्रस्येन्द्रियेण

बलायश्श्रुयैषशसेभिषिञ्चामि ॥५७२॥ आपो
हिष्ठामयोभुवस्तानऽकुज्जैर्दधातन । मुहेरणायुच
क्षसे ॥५७३॥ यो वःशिवतमोरसुस्तस्यभाजयतेह
नः । उशुतीरिवमातरः ॥५७४॥ तस्माऽअरङ्गमामवो
यस्यक्षयायुजिन्वथ । आपोजुनयथाचनः ॥५७५॥
पुनन्तुमापितरःसोम्यासःपुनन्तुमा पितामहाःपुनन्तुप्प्र
पितामहाः । पवित्रेणशुतायुषा । पुनन्तुमापितामहाः
पुनन्तुप्प्रपितामहाः । पवित्रेणशुतायुषाविश्वमायु

र्व्यश्नवै ॥५७६॥ पुनन्तुमादेवजुनाःपुनन्तुमनसाधियः ।
पुनन्तुविश्वाभूतानिजातवेदःपुनीहिमा ॥५७७॥
पर्यःपृथिव्याम्पयुऽओषधीषुपयोदिव्यन्तरिक्षेपु
योधाः । पर्यस्वतीःप्प्रदिशःसन्तुमह्यम् ॥५७८॥
पञ्चनद्युःसरस्वतीमपियन्तिसस्रोतसः । सरस्वती
तुपञ्चधासोदेशेऽभवत्सरित् ॥५७९॥ विश्वानि
देवसवितर्दुरितानिपरासुव । यद्भुद्रंतन्नऽआ
सुव ॥५८०॥ धामच्छदुगिरिन्द्रोब्रह्मादेवोबृहस्प

तिः । सचैतसोविश्वेदेवायुज्ञम्प्रावन्तुनःशुभे ॥५८०॥
 त्वंयविष्ठुदाशुषोनृःपाहिश्शृणुधीगिरः । रक्षातोक
 मुतत्वमना ॥५८१॥ द्यौःशान्तिरुन्तरिक्षंशान्तिः
 पृथिवीशान्तिरापःशान्तिरोषधयःशान्तिः । वनस्प
 तयःशान्तिर्विश्वेदेवाःशान्तिर्ब्रह्मशान्तिःसर्वं
 शान्तिःशान्तिरिवशान्तिःसामाशान्तिरिधि ॥५८२॥
 यतौयतःसुमीहसेततोनोऽअभयङ्कुरु । शत्रुःकुरुप्रजा
 बभ्योऽभयन्नःपशुबभ्यः ॥५८३॥ घृतपात्रछायाव-

लोकनमन्त्रः-ॐ रूपेणवोरूपमुभ्यागान्तुथोवो
 विश्ववेदाविभजतु । ऋतस्यपथाप्प्रेतचन्द्रदक्षिणा
 विस्वःपश्यव्युन्तरिक्षंयतस्वसदुस्यैः ॥५८४॥
 देवविसर्जनमन्त्राः-ॐ देवागातुविदोगातुम्वित्त्वा
 गातुमित । मनसस्पतऽइमन्दैवयुज्ञंस्वाहावा
 तैधाः ॥५८५॥ यज्ञयज्ञज्ञेच्छयज्ञपतिङ्गच्छुस्वां
 योनिंङ्गच्छुस्वाहा । एषतैयज्ञोयज्ञपतेसुहसूक्तवाकः
 सर्ववीरस्तञ्जुषस्वस्वाहा ॥५८६॥ समुद्रंङ्गच्छुस्वाहा

ॐ उत्तरिक्षङ्गच्छस्वाहादेवऽसवितारङ्गच्छस्वाहामित्रा
 वरुणौगच्छस्वाहाऽहोरात्रेगच्छस्वाहाच्छन्दाँसि
 गच्छस्वाहाद्यावापृथिवीगच्छस्वाहायज्ञङ्गच्छस्वाहा
 सोमङ्गच्छस्वाहादिव्यन्नभोगच्छस्वाहाऽग्निम्वैशश्वा
 नरङ्गच्छस्वाहामनोमेहार्दिद्यच्छदिवन्तेधूमोगच्छतु
 स्वज्ज्योतिःपृथिवीम्भस्मनापृणस्वाहा ॥५८७॥
 उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेदेवयन्तस्त्वेमहे। उपुप्रयन्तुमरुतः
 सुदानवऽइन्द्रप्राशूर्भवांसचा ॥५८८॥ कर्तरक्षा-

बन्धनमन्त्रः-ॐ यदाबन्धनन्दाक्षायुणाहिरण्यऽ
 शतानीकायसुमनुस्यमानाः। तन्मुऽआबध्नामि
 शतशारदायायुष्माञ्जुरदष्टिर्षथासम् ॥५८९॥
 कर्तृपत्नीरक्षाबन्धनमन्त्रः-ॐ तम्पत्नीभिरनुगच्छेम
 देवाःपुत्रैर्भ्रातृभिरुतवाहिरण्यैः। नाकङ्गुभृणानाः
 सुकृतस्यलोकेतृतीयैपृष्ठेऽअधिरोचनेदिवः ॥५९०॥
 कर्तृतिलककरणमन्त्रः-ॐ स्वस्तिनुऽइन्द्रोवृद्ध
 श्रवाःस्वस्तिनःपूषाविश्ववेदाः। स्वस्तिनुस्ताक्ष्यो

तऽइन्द्रस्याधिपत्येप्प्रजम्मैदाः सुषदापुश्चाद्देवस्य
सवितुराधिपत्येचक्षुम्मैदाऽआश्रुतिरुत्तरतोधातु
राधिपत्येरायस्पोषम्मैदाः । विधृतिरुपरिष्टाद्बृह
स्पतेराधिपत्युऽओजोमेदाविश्वाभ्योमानाष्ट्रा
भ्यस्पाहिमनोरश्वासि ॥५९७॥ ॐ यावतीद्यावा
पृथिवीयावच्चसुप्तसिन्धवोवितस्थिरे । तावन्त
मिन्द्रतेग्रहमूर्जार्गाहाम्यक्षितुम्मयिगृहाम्यक्षि
तम् ॥५९८॥ यज्ञादिप्रार्थनामन्त्रः—ॐ आयुर्ध्वजेन

कल्पताम्प्राणो यज्ञेनकल्पताश्चक्षुर्ध्वजेनकल्पतां
श्रोत्रंयज्ञेनकल्पताम्वाग्यज्ञेनकल्पतामनोयज्ञेन
कल्पतामात्कमायज्ञेनकल्पताम्ब्रह्मायज्ञेनकल्पतां
ज्योतिर्ध्वजेनकल्पतांस्वर्ध्वजेनकल्पताम्पृष्ठं
यज्ञेनकल्पताम्यज्ञोयज्ञेनकल्पताम् ॥ स्तोमश्च
यजुश्चक्रक्चसामचबृहच्चरथन्तरञ्च । स्वर्देवा
ऽअगन्मामृताऽअभूमप्प्रजापतेऽप्प्रजाऽअभूमवेद्
स्वाहा ॥५९९॥ सर्वदेवतानमस्कारमन्त्रः—अग्निर्देवता

घातोदेवतासूक्ष्मोदेवताचन्द्रमादेवतावसवोदेवता
रुद्रादेवताऽऽदित्यादेवतामरुतोदेवताविश्वेदेवा
देवताबृहस्पतिर्देवतेन्द्रोदेवतावरुणोदेवता ॥६००॥

॥ इति श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीयशुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहिता सम्पूर्णा ॥

वेदाचार्य पण्डित अशोककुमारगौडेन

परिष्कृत्य सम्पादिता च

परिशिष्टो भागः

महामहोपाध्याय स्व० पं० विद्याधर गौड आहिताग्नि पूर्व—संकाय प्रमुख (धर्मशास्त्र संकाय)

काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी द्वारा लिखित व्यवस्था ।

॥ श्रीः ॥

वेदस्याध्ययनम्

इह खलु सर्वोऽपि जन्तुरात्मनः सुखप्राप्तिं समीहते दुःखपरिहारं च । उभयमप्येतज्जन्यता-
माश्रयते । अखण्डब्रह्मानन्दात्मकं वर्जयित्वा नित्यसुखमन्यस्य सर्वस्यापि वृत्त्यात्मकस्य
सुखदुःखादेर्जन्यतामेवाङ्गीकुर्वते वेदान्तिनोऽपि । तस्यैतस्य वृत्तिरूपस्य सुखस्यावश्यं केन-
चित्कारणेन भवितव्यम् ।

लोके हि जन्यमात्रं किञ्चन कारणमपेक्षते । अत एव प्रकृतयोः सुखप्राप्तिदुःखपरिहारात्मकयोः
कार्ययोरपि यत्किञ्चित्कारणजन्यत्वनियमावश्यम्भावे सति किं तत्कारणमिति कारणगवेषणायां
बुद्धिरुदेति । एवं विविधवैचित्र्यशालिनोऽस्य चराचरात्मकस्य जगतोऽपि न केवलं केन-
चित्कारणेन भाव्यम्; किन्तु तद्गतेन वैचित्र्येणाप्यवश्यं भाव्यमिति निश्चिनुते परीक्षकः परीक्षायां
प्रवृत्तः ।

तत्र च प्रथमं लौकिकेः प्रमाणैस्तत्परीक्षितुमीहमानस्तत्र तत्र प्रत्यक्षानुमानदिषु बहुशो
दृष्टव्यभिचारः स्वप्रवृत्तौ वैफल्यमेव समश्नुते । एवं लौकिकेषु प्रमाणेषु विफलप्रयत्नोऽयमलौकिकं
पुरुषबुद्ध्यगोचरं प्रमाणं किञ्चन मृगयते ।

अन्विष्य च कञ्चन शब्दराशिमलौकिकार्थावेदकं पुरुषबुद्ध्यसंस्पृष्टं सर्वार्थावद्योतकमुपलभते । उपलभ्य च स्वस्थचित्तो भवति । स्वस्थचित्तश्च तदुक्तेन पथा यथावदनुतिष्ठति । अनुष्ठाय च स्वेप्सितं प्राप्नोतिपदम्, प्राप्तफलश्च सन्तुष्यति । तत्र योऽयं शब्दराशिरलौकिकार्थावेदकतयाऽनेनोपलब्धः स एव वेदपदाभिधेयः । तत्प्रतिपाद्य एव चार्थो धर्मशब्देन व्यवहारं लभते । स एव चाद्यः पुरुषार्थः सर्वेषां पुरुषार्थानां मूलभूतः ।

अत्र एव च त्रयोऽप्यन्ये पुरुषार्थाः प्रभवन्ति । स एव च सर्वस्यापि श्रेयसः सम्पादकः, दुःखस्य परिहारकश्च । अस्मिन्नेव च सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः । उक्तं हि—

“धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा धर्मेण पापमपनुदति” इति ।

इममेव च धर्मं बहुप्रकारं स्वेतरप्रमाणाविषयं जनिमदनुग्रहाय अवबोधयितुं प्रवृत्ता वेदाः । अत एव च तेषां वेदत्वम् ।

उपदिशन्ति हि वेदलक्षणमेवमार्याः—

“प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुद्ध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥” इति ।

पूर्वोक्तस्य अलौकिकश्रेयः साधनभूतस्य धर्मस्य प्रमाणान्तरेणैव जिज्ञासमानाः तदर्थं बहु क्लिश्यन्तस्तत्र च प्रयत्नवैफल्यमवाप्य अन्ते भगवन्तं वेदमेव तद्विषये शरणीकुर्वाणा

अस्मत्प्राचीनतमा महर्षयो मन्वादयश्च सर्वज्ञकल्पा अपि—“वेदो धर्ममूलम्” (गौ० धू० सू०), “उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदम्” (बौ० ध० सू०) “श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः” (वा० ध०), “वेदोऽखिलो धर्ममूलम्” (मनुस्मृतिः) इत्येककण्ठेन वेदस्यैव धर्ममूलतामवोचन् प्रथमम् । अनन्तरं च तदनुसारिणीनां स्मृतीनामपि तदनुसारेणैव प्रामाण्यमवोचन् । तदुभयानुसारिणश्च शिष्टाचारस्य । एवं च स्मृतेः शिष्टाचारस्य वा यदुक्तं धर्मे प्रामाण्यं तद्वेदाविरोधेनैव । यदि तु केनाप्यंशेन तयोर्वेदेन सह विरोधः प्रतिभायात्तदाऽग्राह्यतैव स्यात् ।

अनेनैव चाभिप्रायेण—

“धर्मज्ञसमयः प्रमाणं तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणम्” (वा० ध०) इत्यादिकं महर्षयः प्राब्रुवन् । न हि धर्मस्य लौकिकप्रामाण्यग्राह्यं मूर्तिमद्वा स्वरूपं किञ्चिदस्ति ।

अत एव च मीमांसकैरपि “चौदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” (जै० सू०), “श्रेयः-साधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते” (श्लो० वा०) इत्यादि जोधुष्यते ।

यद्यपि च यागदानहोमादिक्रियास्येव धर्मत्वं वदतां क्रियायाः प्रत्यक्षविषयतां चोररीकुर्वतां भाट्टानां मते धर्मस्यापि प्रत्यक्षविषयता प्रसज्यते, तथापि न ते क्रियात्वेन रूपेण धर्मत्वं वदन्ति, किन्तु अलौकिकश्रेयःसाधनत्वेन रूपेण । तच्च स्वरूपं न प्रत्यक्षादिगम्यं किन्तु वेदैकसमाधिगम्यं तदनुसारिस्मृत्यधिगम्यं तदनुशीलनैकसंस्कारपरिपक्वशिष्टबुद्धिबोध्यं चेति

❖ नान्यदस्ति किञ्चिद् धर्मस्वरूपपरिचायकम् । इममेवाभिप्रायमनुसन्दधानो भगवान् महर्षि-
❖ रापस्तम्बोऽपि—

❖ "न हि धर्माधर्मौ चरत आवां स्व इति न देवगन्धर्वाः, न पितर इत्याचक्षतेऽयं धर्मोऽय-
❖ मधर्म इति, यं त्वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स धर्मो यं गर्हन्ते सोऽधर्मः" (७।६-७) इति ।

❖ २१२ अरण्यसिंहन्यायेन तत्तादृशप्रमाणान्तरानधिगतधर्मस्वरूपावदेकत्वादेव वेदस्य प्रामाण्यं गौरवं
❖ च निरतिशयमनुसन्दधते प्रामाणिकाः परीक्षकाश्च । तादृशपुरुषबुद्धिदोषलेशाद्यसंसृष्टसर्वज्ञ-
❖ कल्पवेदबोध्यत्वादेव च धर्मे निरङ्कुशं गौरवमाबध्नन्ति । एतादृशमतिगहनवेदगम्यं धर्मस्वरूपं
❖ यथावदधिगन्तुमनीशानां मन्दमतीनामनुग्रहायैव, अर्थात् तेऽपि धर्मस्वरूपं यथावदवबुद्ध्य
❖ अनुष्ठाय स्वाभिलषितं फलं सुखविशेषं दुःखपरिहारं वा प्राप्य निर्वृतिं भजेयुः, तथा तदनुगृहीतमेव
❖ सर्वाण्यङ्गानि शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तज्योतिश्छन्दांसि, उपाङ्गानि पुराणन्यायमीमांसारूपाणि,
❖ किं बहुना समस्तमपि संस्कृतं वाङ्मयं भगवन्तं वेदपुरुषमवबुद्ध्यैव वेदार्थमुपबृंहितुं वेदप्रतिपाद्यं
❖ धर्मस्वरूपं सरलेन सन्दर्भेण विवरीतुमाख्यायिकोपाख्यायिकादिकथनपूर्वकं तेषु तेषु धर्मेषु
❖ तत्तदधिकारिणो जनान् प्रवर्तयितुमेव च लोके प्रवृत्तम् ।

❖ न केवलं संस्कृतवाङ्मयम्, भाषामया अपि ग्रन्था भारतदेशीयाः सर्वेऽपि तमेवार्थं
❖ विवृण्वन्ति बहुभिः प्रकारैः । इतश्च सर्वोऽप्यास्माकीनः शब्दसन्दर्भः साक्षात्परम्परया वा

गुणल-
यजु-
वेदीय-
मन्त्र-
संहिता

२१२

❖ भगवतो वेदपुरुषस्य अवयवत्वमेव समश्रुत इति वस्तुतः पर्यालोच्यमाने भगवतः सर्वव्यापिनः
❖ सर्वशक्तिमतः परमेष्ठिनोऽपेक्षया भगवति तत्तादृशे वेदपुरुषेऽन्यूनां मतिं गौरवं चादधाना वयं
❖ मन्यामहे नानौचित्यभागियमस्माकं मतिरिति । एवं च सर्वेषां प्राणिनां साक्षात्परम्परया वा
❖ निखिलपुरुषार्थप्रापको धर्मः यथाधिकारम् । स च धर्मो यथावदवगन्तुं शक्यते वेदादेव ।
❖ वेदादेव च तदनुसारिप्रमाणेभ्योऽवगतो यथानियममनुष्ठितश्च यथाविधि प्रयोजनाय कल्पते । स
❖ च वेदो विधिवदधीत एव स्वार्थमवबोधयन् फलत्यभिलषितं फलम् ।

❖ नियमरहितेन सन्नधीतोऽपि वा सनियमध्ययनं विना (गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणमत्राध्ययन-
❖ मभिप्रेतम्) पुस्तकपाठादिना गृहीतः सुबह्वभ्यस्तोऽपि, कर्मणि यथाविधि प्रयुक्तोऽपि न
❖ किञ्चन फलं प्रसूते ।

❖ अतो ये केचनेदानीं वेदाध्ययनाङ्गतया स्मृत्यादिविहितान् निखिलानपि नियमान् दूरीकृत्य
❖ यथाकथञ्चिद्रघुवंशादिकाव्यवत्कृतधारणास्तमेव च शब्दराशिं कर्मसु प्रयुञ्जाना निःसारेण तेन
❖ शब्दराशिना कर्मणि प्रयुक्तेन तदनुसारेण कृतेन प्रसूतं किमपि फलमपश्यन्तः कर्मण एव
❖ वैदिकस्य वैफल्यं, मन्त्राणां निःसारतां वाऽभिदधतः श्रद्धालून् जनान् मोहयन्ति; तदिदं
❖ तेषामात्मदोषज्ञानमेव 'नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति' इति न्यायमनुसरताम् ।

❖ प्रतिदिनमेषा दुर्दशा प्रवर्द्धते वैदिकस्य मार्गस्य । नूनमियं निरोद्धव्या धार्मिकैः
❖ श्रद्धालुभिर्वेदमार्गनिरतैः ।

गुणल-
यजु-
वेदीय-
मन्त्र-
संहिता

२१३

एतावतेदमधिगतम्—यद् यथानियममधीतादेव वेदादर्थज्ञानं सम्पाद्य कर्माण्यनुष्ठेयानि । तादृशा एव मन्त्राः कर्मसु प्रयोक्तव्याः, तादृशान्येव च कर्माणि स्वं स्वं फलं दातुमीशते, नान्यथा । यथा अङ्कुरजननसमर्था शक्तिमात्मनि दधाना अपि व्रीह्यादयो देशकालसंस्कारादिरहिता नाङ्कुरं जनयन्ति, तद्वत् कर्माणि फलजननशक्तिसामग्र्यविशिष्टं सदपि विगुणमनुष्ठितं चेन्नैव फलं ददाति । अतो धर्मतः फलं प्रेप्सुभिः पुरुषैः प्रथमतो वैगुण्यनिराकरणे यतितव्यम् । अतएवोक्तं शबरस्वामिना—

“स यथावदनुष्ठितः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनाक्ति” इति ।

अतः पुरुषाभिलषितसर्वश्रेयःप्रापको धर्मः, स च वेदैकसमधिगम्यः । वेदोऽपि बहुधा । विभिन्नो विध्यर्थवादमन्त्रनिषेधनामधेयात्मना सर्वांशेनापि धर्ममेवाभिवदति । विधिर्हि धर्मस्वरूपं तदङ्गं द्रव्यं देवतामन्यद्वा विदधाति । अर्थवादोऽपि तमेव स्तौति पुरुषस्य रुच्युत्पादनद्वारा तत्र तं प्रवर्तयितुम् । मन्त्रो हि अनुष्ठानकाले उच्चारितः सन् तमेव स्मारयति धर्मम् । निषेधोऽपि च अधर्मस्वरूपं ज्ञापयन् तदितरस्य धर्मतामाक्षिपति । नामधेयमपि कर्मणः संज्ञारूपमितरस्माद् धर्मस्वरूपं व्यावर्तयत् सङ्कल्पव्यवहारादौ साहाय्यमाचरति ।

अतएव च तत्र तत्र सूत्रकारो भगवान् जैमिनिः “तद्भूतार्थानां क्रियार्थेन समाम्नायः, आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्, उक्तं समाम्नायैदमर्थं स्यात्” इत्यादि बहुत्र वदति ।

एवं च वेदस्य एकैकोऽप्यंशो धर्मप्रतिपादकतां न व्यभिचरति, तद्द्वारा पुरुषस्य श्रेयःप्राप्ति- सम्पादनात्र हीयते । तेनैव चात्मानं कृतार्थं मनुते । अतएव भगवान्मनुरपि—

“वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ।”

इति स्पष्टमूचे । अतः सर्वात्मना पुरुषनिःश्रेयसकरं वेदं यथावधीत्य यथानियमं च तदर्थं ज्ञात्वा यथाविधि यथाधिकारं च तानि तानि कर्माण्यनुष्ठाय जनाः स्वाभिलषितां सुखप्राप्तिं दुःखपरिहारं वा प्राप्नुयुरित्याशास्महे । सर्वमिदं कुक्षौ कृत्वैवाभिदधति स्मास्मदाचार्याः पूर्वतनाः—

“वेदोऽखिलो धर्ममूलम्” इति ।

—महामहोपाध्याय पं० विद्याधर गौड

वेदापौरुषेयत्वम्

इदानीं स मन्त्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेदपदाभिधेयोऽस्मादृशैः पुरुषैः प्रत्यक्षादिप्रमाणैर-
गतानर्थान् परान् प्रत्याययितुं तदावेदकशब्दान् सङ्ग्रथ्य वेदात्मना विरचितः, उत सर्वज्ञेन
सर्वशक्तिमता परमेश्वरेण विरचय्य लोके प्रख्यापितः। अथवा कालाकाशादिवत् नित्य एवायं
शब्दराशिः केनापि नोत्पादित इति विचार्यते।

तत्र केचिदेवमाशेरतेऽधुनातनाः पाश्चात्याः पण्डिताः—(१) योऽयं मन्त्रब्राह्मणात्मना द्विधा
विभक्तो ग्रन्थराशिरार्याणां धार्मिकेषु ग्रन्थेषु उच्चतमां कोटिमधितिष्ठति, स आर्यावर्तनिवासिभिः
प्राचीनैर्बहुवेदिभिर्महर्षिभिरेव तात्कालिकीं परिस्थितिमपरोक्षीकृत्य तामेव च ग्रन्थारूढां
कर्तुमारचितो ग्रन्थराशिरेव। अतएव यत्र ते न्यवात्सुः, तत्रत्यानां नदीनां पर्वतानां च नामानि
बहून्युल्लिखितानि। तत्काले च या या देवतास्तेषां मनसि स्फुरिता आसन् तास्तास्तैःस्तुता
मन्त्रेषु। त एव मन्त्रा एकत्र सङ्गीकृता ऋग्वेद इत्युच्यते। अयमेव ऋक्संहिता इति चोच्यते।
सर्वापेक्षया प्राथमिकोऽयं ग्रन्थः। गच्छति च कस्मिंश्चन काले ततो यजुर्वेदस्तत्कुलीनैरेव
कैश्चिन्महर्षिभिरारचित इत्यादि। तत्रापि च मन्त्रभागानां प्रथमं निर्माणम् पश्चाद् ब्राह्मणभागानाम्।

(१) मेकडानलप्रभृति।

एवं मन्त्रब्राह्मणयोर्महर्षिप्रणीतत्वे सिद्धे कोऽसौ कालो भवितुमर्हति यत्र वेदाः प्रणीता इति
जिज्ञासायां समुदितायाम् ईसवीयशताब्द्याश्चतुःसहस्रेभ्यो वर्षेभ्यः पूर्वं नैवासन् वेदाः। तदनन्तरमेव
सर्वेऽपि वैदिका ग्रन्थाः समारचिताः। अतश्च ईसवीयाब्दारम्भात्पूर्वं चतुःसहस्र्यभ्यन्तरकाल
एव रचनाय समारब्धो वेदराशिः क्रमशस्तैर्महर्षिभिरारचितः प्रवर्द्धि गतः। तादृशी च रचना
ईसवीयशताब्द्यवधि किञ्चित्कालपर्यन्तमपि अनुवृत्ताऽभूत्। तत्रापि मन्त्राणां रचनं पूर्वं, ततो
ब्राह्मणभागस्येति।

अत्रेदमार्यावर्तनिवासिभिः सूक्ष्मेक्षिकया विचारणीयम्। इतो वर्षसहस्रद्वितयात्पूर्वं भगवान्
पतञ्जलिरासीत् इति तैरेव पाश्चात्यपण्डितवर्यैर्निर्णीतं बहुत्र बहुभिः। ततोऽपि बहुप्राचीनकालं
समलंकृतवान् महर्षिर्जैमिनिः। ततोऽपि प्राचीनतमः कश्चन् मीमांसाचार्यः काशकृत्स्निरासीत्
इति भगवत्पतञ्जलिभाष्यालोकनेनैवावगम्यते। यत उक्तं तैः

“काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी” (पा० ४।१।१ आ०) इति।

पाणिनिसमकालिकेन महर्षिणि कात्यायनेनापि स्वग्रन्थेऽनूदितोऽयं काशकृत्स्निः।

“सद्यस्त्वं काशकृत्स्निः” (४।३।१७) इति।

पाणिनिकालश्च ख्रिष्टजन्मतः पूर्वं सप्तमी शताब्दीति तैरङ्गीकृतम्। यद्यपीदं नास्मन्मनो रञ्जयति,
यतः सत्यव्रतसामश्रमिणा निरुक्तालोचने क्लेरष्टम्यामेव शताब्द्यां ख्रिष्टजन्मतश्च प्राक् चतुर्विंशति-

शताब्द्यामिममार्यावर्तं भूषयामास पाणिनिरिति बहुभिः प्रमाणैरुपपादिताम्, तथापि पाश्चात्य-
पण्डितोक्तिपर्यालोचनयाऽपि इदं स्पष्टमवगम्यते—भगवान् काशकृत्स्त्रिगचार्य इतो वर्षसहस्रत्रित-
यात्पूर्वं भूमिमिमामलञ्चकारेति। तेन च वेदानामपौरुषेयत्वं साधितमेव भवेदित्यप्यभ्युह्यते।
यद्ययमभ्यूहः समञ्जसः स्यात्तदा तेनापि काशकृत्स्त्रिना वेदकर्ता कश्चित् नैव श्रुतो न
केवलम्, किन्तु अपौरुषेयत्वमेव तदानीं प्रथितमासीत् इत्यप्यभ्युपगन्तव्यम्। यदि नाम तत्कालाद्
वर्षसहस्रात्पूर्वं वेदा रचिता अभविष्यन्, तदा कथं नाम नास्मरिष्यन् तदानीन्तनाः पुरुषाः,
विशेषतो महर्षिराचार्यः काशकृत्स्त्रिः सर्वज्ञकल्पः? वयमल्पमतयोऽपि यदि नाम इतो
वर्षसहस्रत्रियात् वर्षसहस्रचतुष्टयाद्वा पूर्वकालिकमितिहासमनुमातुं शक्नुयाम, तर्हि को नाम
तादृशो महान् प्रतिबन्ध एषामासीत् स्वपूर्वकालिकेतिहासपरिज्ञाने, येन ते सर्वथा तमपरिज्ञाय
वेदेऽपौरुषेयत्वं साधयन्ति। अन्तेऽपि प्राचीनकालिकैस्तत्तच्छस्त्राणां प्रवर्तयितृभिर्महर्षिभिः कैरपि
वेदकर्ता न ज्ञात इति पूर्वोक्तैः प्रमाणैरवगम्यते। अतएव चात्र बहुपरिश्रान्तैर्मोमांसकैः प्राचीनैः
सूत्रकारैस्ततः किञ्चिदर्वाचीनैर्भाष्यकारादिभिश्च वेदेऽपौरुषेयत्वस्वीकरणं विना नान्या गतिरस्तीति
मत्त्वैव तदङ्गीकृतम्। जैमिनिर्हि भगवान् पौरुषेयत्वखण्डनप्रस्तावे सूत्रयति—

“उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्” (१।१।२९) इति।

तस्यायमभिसन्धिः—वयं तावत्पश्यामः, ये नाम अधीयते वेदमिदानीन्तनाः, सर्वेऽपि ते
गुरुमुखादेवाधीयते, ये च तेषामध्यापयितारो गुरवस्तेऽपि स्वगुरोः सकाशादधीत्यैवाध्यापयन्ति,

न पुस्तकादिकं स्वयं दृष्ट्वा। एवमेव सर्वदाऽपि इयमेवाध्ययनपरम्परा प्रचलति स्म इत्यनुमातुं
शक्यते। इदमेव चानुमानमेतत्सूत्राऽभिप्रायभूतं विस्पष्टयति स्म वार्तिककारः—

“वेदास्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम्।

वेदाध्ययनसामान्यादधुनाऽध्ययनं यथा॥”

(श्लो० वा० वाक्याधि० ३६६)

इत्यनेन वार्तिकेन।

एवं च न कदापि तादृशः काल आसीत् यत्र वेदा वा तदध्ययनं वा नासन्। किन्तु
सार्वदिकोऽयं व्यवहारः प्रवर्तते स्म। किञ्च वयं ग्रन्थराशिमिममध्ययनेनाध्यापनेन वा
मात्रामात्रमुप्यपरित्यज्य पालयामः। तत्तादृशैः सर्वैरीश्वरतुल्यतया संरक्ष्यमाणस्य पूज्यमानस्य
ग्रन्थस्य यदि कर्ताऽपि कश्चित्स्यात् तर्हि कथं तं वयं प्रस्मर्तुमीशमहे परित्युक्तं वेति।

केचिदाशेरते—पुरुषनिर्मितत्वाङ्गीकारे दौर्बल्यं मन्यमानैस्तत्र दाढ्यसम्पादनायैव पौरुषेयत्वं
जानद्भिरेव भवद्भिः। स कर्ताऽपहुत इति। नेदं प्रेक्षावतां बुद्धिमनुरञ्जयति। यतो वयं भारतीया
धर्मलिप्सवोऽद्यापि भारतभागवतादीन् ग्रन्थान् पुरुषकृतत्वेन निःसंशयं जानन्तोऽपि तत्र सुतरामाद-
रातिशयमेव प्रकटीकुर्मः। पुरुषकृतत्वमभ्युपगच्छद्भिरपि व्यासवाल्मीकिप्रभृतिभ्योऽन्यून-
महिमभिरेव महर्षिभी रचितो वेदराशिरित्यभ्युपगन्तव्यं भवति। यद्येवं तादृशेषु महर्षिषु तत्र
तेषु वा ग्रन्थेषु को नाम धार्मिकः पुरुषोऽनादरमाविष्कर्तुं प्रभवेत्, तानेकान्ततो विस्मरेद्वा।

अतोऽवश्यं स्मर्तव्यानां पुरुषधौरेयाणां वेदकतृणां कदापि यदा विस्मरणमद्यत्वे पूर्वतने वा नासीत्, तदा अस्य वेदराशेर्नास्त्येव कर्तेति निश्चय एव साधीयान्। कर्तुरुच्छेदो हि क्वचिद्देशस्यै-
वोच्छेदेन वा अध्येतृपुरुषाणां सर्वनाशेन वा भवितुमर्हति। न तदुभयमत्र संभाव्यते। यतो वयं
तामेवानुपूर्वमक्षरराशिं च तादृशमेवेदानीमप्यधीमहे। तत्र कर्ता परं विस्मृत इति साहसमात्रमिदम्।
एत एव दृश्यादर्शनबाधितोऽयं वेदेषु कर्ता।

ये तावदस्मानेवोपहसन्ति—भवतामेव केचन तीर्थकारा वेदस्येश्वरकृतत्वमुद्धोष्य पौरुषेयतां
विस्पष्टं साधयन्ति, कथं भवद्भिरन्यो देशान्तरीय उपालभ्यतेऽस्मिन्विषय इति, तान्प्रति इदमेव
प्रतिवक्तुमभिलषामो वयम्, न तैस्तीर्थकारैः सहास्माकं विरोधः। नहि ते अस्मादृशपुरुषकृतत्व-
मर्वाचीनकालिकत्वं वा वेदस्याभ्युपगच्छन्ति। किन्तु सर्वज्ञस्य सर्वशक्तिमतः परमेश्वरस्यैव
तदङ्गीकुर्वते। नैतावता पञ्चसहस्रेभ्यो वर्षेभ्यः पूर्वं नासीद्वेदराशिरित्यवगम्यते। न वयं पाश्चात्या
इव ततः पूर्वं जगदभाववादिनः। अस्माकं तु कल्पा बहवः, तेऽपि कल्पपूर्वाः। अतोऽस्मिन्
कल्पे वेदराशिरयं प्रथमं निर्मित इति केन वा सूक्ष्ममतिनाऽपि वक्तुं शक्यते।

“प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते”

इति इदमपि पूर्वपूर्वकल्पे श्रुतेरस्तित्वमवबोधयति। पूर्वमन्वन्तरस्थितानुपूर्वोसदृशानुपूर्वोका
एतत्कल्पीया श्रुतिरपि इति तु परं युक्तियुक्तमेव। अतो वेदराशेरीश्वरकृतत्ववादिनस्तेऽपि

तीर्थकारा अपौरुषेयत्ववादिभ्यो मीमांसकेभ्यो नातिदूरं गच्छन्ति। परन्तु ईश्वरकृतत्वमपि न तैः
प्रमाणेन साधयितुं शक्यते। किन्तु शब्दोच्चारणस्य लोके पुरुषकृतत्वदर्शनात् वैदिकस्यापि
शब्दराशेः तदानुपूर्व्या वा पुरुषकृतत्वं सामान्यतोऽनुमिमाना अस्मदादेस्तत्र कर्तृत्वासंभवात्
ईश्वरमेव कर्तारमभिमन्यते।

मीमांसकास्तु “सर्वोऽप्युत्सर्गः सापवादः,” नहि लौकिकशब्दसन्दर्भस्य पुरुषकृतत्वे
वैदिकशब्दराशिनाऽपि तथैव भाव्यमिति समस्ति नियमः। सर्वं तु प्रमाणसमधिगम्यम्। यदि
वयं प्रमाणेनोपलभामहे तर्हि तत्तथेति निश्चेतुं शक्नुमः। लौकिकेषु शब्दराशिषु सुदृढेन
प्रमाणेनोपलभामहे कर्तारमिति तत्र सकर्तृकतामङ्गीकुर्मः। वैदिकेषु च तेषु प्रयत्नेनान्विच्छन्तोऽपि
न तं ज्ञानगोचरतामापादयितुमीशमह इति तत्रापौरुषेयतामेव मन्यामहे। नहि प्रमाणेनानधिगतोऽर्थः
स्वमनीषया कल्पयितुं शक्यते। अतः शब्दस्य सकर्तृकत्वे उत्सर्गसिद्धेऽपि वैदिकशब्दे तदपोद्यत
इति कर्तारं निषेधन्ति वेदे। अयमेवाशयः “तस्मात्कारणादवगच्छामो, न कृत्वा संबन्धं
व्यवहारार्थं केनचिद्देदाः प्रणीता इति, यद्यपि च विस्मरणमुपपद्येत तथापि न
प्रमाणमन्तरेण सम्बन्धारं प्रतिपद्येमहि। यथा विद्यमानस्याप्यनुपलम्भो भवतीति, नैतावता
विना प्रमाणेन शशविषाणं प्रतिपद्यामहे” (शा० भा० १।१।५) (१) इति।

(१) चौखम्भासंस्कृतसीरिजमुद्रितपुस्तके पृ० १२ द्रव्यम्।

❖ “येऽपि हि पौरुषेयतां मन्यन्ते तेऽपि नैव परम्परया तत्र कर्तृविशेषस्मरणं शक्नुवन्ति
❖ वदितुम्। सामान्यतोदृष्टेन कर्तारमनुमाय स्वाभिमतं कर्तारं तत्र निक्षिपन्ति, केचिदीश्वरम्,
❖ अन्ये हिरण्यगर्भम्, अपरे प्रजापतिम्। न चायं नानाविधो विवादः परम्परया कर्तारि
❖ मन्वादिवत्स्मर्यमाणे कथंचिदवकल्पते। नहि मानवे भारते शाक्यग्रन्थे वा कर्तृविशेषं
❖ प्रति कश्चिद्विदते। तस्मात्स्मर्तव्यत्वे सति अस्मरणाददृश्यादर्शनबाधितं सामान्यतो दृष्टं
❖ न शक्नोति कर्तारमवसाययितुम्” (शास्त्र दी० १।१।८) इति च (१) भाष्य-
❖ शास्त्रदीपिकादिग्रन्थैर्निपुणतरमुपपादितः। अतोऽस्मत्प्राचीनानामस्माकं च अद्य यावदयमेव
❖ निर्णयो—वेदः सर्वथा न कृत्रिमः। इति।

❖ सति चैवं वेदे मन्त्रभागे ब्राह्मणभागे वा यान्यर्वाचीनानां केषांचन राज्ञामन्येषां वा
❖ पुरुषविशेषाणां देशविशेषाणां नद्यादीनां वा नामानि श्रूयन्ते, कथं तेषामुपपत्तिरिति सत्यमिदं
❖ प्रतिपत्तव्यमवशिष्यते। तत्र ह्येवमस्मत्प्राचीना अभिसन्दधति - वेदे यानि नामानि श्रूयन्ते,
❖ यानि चाख्यानानि, न तानि विशिष्य केषांचिद्राज्ञां पुरुषविशेषाणां वा नामान्यासन् तच्चरितानि
❖ वा। किन्तु नित्या श्रुतिः संव्यवहारार्थं प्ररोचनार्थं वा नामाख्यानादीनि परिकल्प्य संव्यवहरति
❖ स्म। तानि च वेदारूढानि पवित्रतमानीति कृत्वा तदा तत्रोत्पन्नानां पुरुषधौरेयाणां नामत्वेन

(१) निर्णयसागरमुद्रितपुस्तके पृ० १६२ द्रष्टव्यम्।

❖ तदाचरितत्वेन च तैस्तैः परिकल्पितानि सन्ति। तत्र प्रथमपरिकल्पकः साक्षात्प्रजापतिरेव।
❖ तत इयं रीतिरनुसृता बहुभिः। अतो वेदस्थितान्येव नामानि एभिः स्वनामत्वेन परिकल्पितानि,
❖ न तु तदाचरितानि दृष्ट्वा तदनन्तरं वेदो रचित इति।

❖ “वेदेन नामरूपे व्याकरोत्सतासती प्रजापतिः।”

❖ “सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्।

❖ वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः॥”

(विष्णु पु० ५।६२)

❖ इत्याद्याः श्रुतिस्मृतयोऽत्र बह्व्योऽनुकूलाः।

❖ यद्यपीदमाधुनिकानां पाश्चात्यशिक्षासुशिक्षितमतीनां तत्संसर्गाकलितसंस्कारविशेषाणां केषाञ्चन
❖ पण्डितवर्याणमपि न मनसि मनागपि पदं निदधाति, तथापि अत्र परिश्राम्यता मया पूर्वाचार्याणां
❖ योऽस्मिन्विषये सुदृढो निश्चय आसीत्, यश्चास्माकमपि पूर्वाचार्येषु अश्रद्धतामाधुनिकैरुक्त्या-
❖ भासैरकम्पनीयोऽद्य यावद्वर्तते, स प्रेक्षावतां पुरतो निक्षिप्तो दृष्ट्वा इतस्ततः प्रमाणम्।

—महामहोपाध्याय पं० विद्याधर गोड

हमारे यहाँ से प्रकाशित कर्मकाण्ड की अद्वितीय पुस्तकें

पं० अशोक कुमार गौड द्वारा लिखित टीकाकृत पुस्तकें—

१. विष्णुयागपद्धति:	६. विवाहपद्धति:
२. गणपतिप्रतिष्ठापद्धति:	७. नारायणबलिप्रयोग:
३. कुण्डनिर्माण-स्वाहाकारपद्धति:	८. रुद्राभिषेकपूजापद्धति:
४. श्राद्धपारिजात	९. नित्यकर्मपद्धति:
५. काली-रहस्य	१०. हरिवंशपुराण (भाषा)

पं० शिवदत्त मिश्र द्वारा लिखित टीकाकृत पुस्तकें—

१. हनुमद्-रहस्य	५. वाशिष्ठीहवनपद्धति:
२. गायत्री-रहस्य	६. शिवपुराण
३. दुर्गार्चनपद्धति:	७. दुर्गासप्तशती (भाषाटीका)
४. ग्रहशान्तिपद्धति:	८. उपनयनपद्धति:

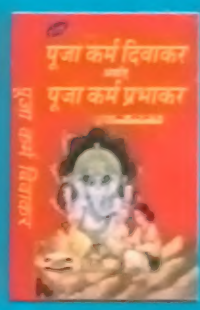
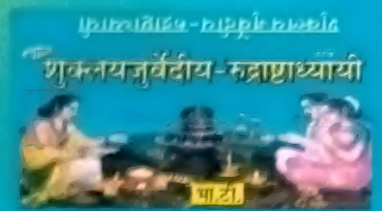
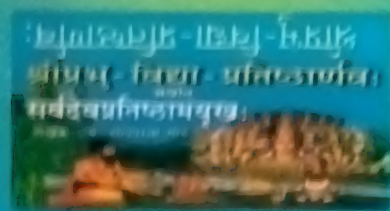
पुस्तक प्राप्ति का स्थान :

प्रकाशक : **रूपेश ठाकुर प्रसाद प्रकाशन**

कचौड़ीगली, वाराणसी-221001

प्रदक- भारत प्रेम, कचौड़ीगली, वाराणसी

प्रकाशक : रुपेश ठाकुर प्रसाद प्रकाशन

कचौड़ीगली, वाराणसी-221001

फोन नं: 0542-2392543, 2392471

